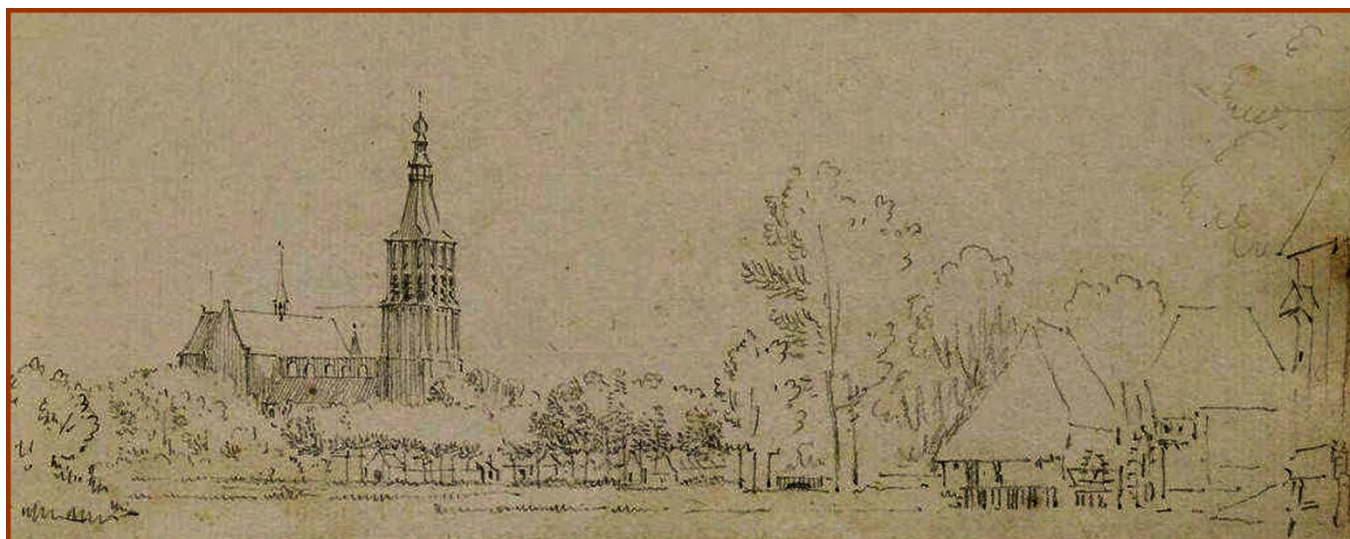

Een molentjen op den zandweg reed..¹

DE WONDERBAARLIJKE VERPLAATSING VAN L'INFATIGABLE
BRABANTS EERSTE PAPIERFABRIEK TE BOXTEL
tevens historie van ontstaan en teloorgang van deze papierfabriek

© Ruud van Nooijen, Boxtel - versie: 6 juni 2020 (artikel begonnen: 15 juni 2016)

Deel van wat wel het grootste watermolencomplex van geheel Noord-Brabant werd genoemd: de dubbele watermolen op de Dommel, met links de imposante en boven alles uittorende Sint-Petruskerk. Uiterst rechts nog een stukje van de andere watermolens: de nabijgelegen dubbele watermolen op het in de Dommel uitmondende en ooit gegraven zijnde Smalwater of Molengraaf. Over een deel van die laatste molen handelt dit stukje Boxtelse geschiedenis. De afbeelding dateert waarschijnlijk uit de periode tussen februari 1684 (instorten schip) en november 1827, als de gerestaureerde Sint-Petruskerk weer in gebruik wordt genomen door de Boxtelse katholieken, nadat ze medio april 1809 de kerk definitief hebben teruggekregen uit handen van koning Lodewijk Napoleon. De Boxtelse protestanten - die op dat moment geen kerkgebouw meer bezitten - ontvangen geld voor de bouw van een eigen kerk. Gedurende de periode 1827-1923 is de kerk getooid met een classicistisch vormgegeven vieringtorentje. Het in 1827 gebouwde exemplaar wordt bij de, onder leiding van de, dan hoogbejaarde, architect Pierre Cuijpers tussen 1918 en 1932 uitgevoerde restauratie, in het jaar 1923 weer voorzien van het Gotisch vormgegeven vieringtorentje dat we thans nog kennen.

¹ variant op oud volkswijsje *Karretjen op den zandweg reed* (oorspronkelijke titel *Twee voerlui*) Zie hiervoor tevens p. 41, 42)

Foto uit 1910, genomen door de toen 45-jarige Boxtelse kunstschilder en fotograaf Pierre Janssen. De dubbele watermolen op het Smalwater (Molengraaf) te Boxtel. Twee jaar later, in 1912, zouden deze molens verdwijnen. Rechts, achter de molen, zijn de sheddaken van Van Oerle's damastweverij zichtbaar. In deze molen is tussen 1802 en 1819 de eerste papierfabriek van Boxtel gevestigd. In de directe omgeving ligt dan nog een dubbele watermolen: aangedreven door het water van de Dommel. De winkel van Van Stekelenburg aan de Molenstraat is er een restant van. Nabij de papiermolen staat een stenen gebouw met ramen dat op palen boven de Dommel stond. Zie ook de overige foto's van de molens verderop.

Oprichten eerste en enige papierfabriek in Boxtel èn Brabant

Het eerste teken dat men in Boxtel een fabriek voor de productie van papier² wilde realiseren dateert van juni 1801 als het Boxtelse gemeentebestuur een verzoek krijgt van **Hendricus Adrianus Antonius van Ertrijck**³ en **Franz Kilian**⁴ om een papier- en snuifmolen⁵ te mogen bouwen op het riviertje de **Nemer** of **Essche Stroom**, tussen de Haldersche Barrière en de plaats waar genoemd riviertje uitmondt in de Dommel⁶.

Joseph Kilian (1764 - 1822) uit 's-Hertogenbosch
miniatuur geschilderd op ivoor, afm. 6½ x 5 cm

² Papier wordt in 105 na Christus uitgevonden door de Chinees **Cai Lun**. Daarvóór wordt geschreven op vellen gemaakt van de papyrusplant of op perkament.

³ **Hendricus Adrianus Antonius van Ertrijck**, geb. Breda 28 juli 1769, overl. 's-Hertogenbosch 6 juni 1823 (53). Trouwt te 's-Hertogenbosch op 22 november 1797 **Francisca Johanna van Gulick** Notaris te 's-Hertogenbosch. Hij laat te Boxtel, (huidige locatie pand Clarissenstraat 37) nadat september 1794 bij de Slag bij Boxtel Barrièrehuis no. 3 is afgebrand, in 1802 op die locatie een nieuw herenhuis bouwen. Hij is als notaris betrokken bij de verkoop van kasteel Stapelen c.a. te Boxtel in 1819 aan baron **de Senerclens de Grancy**, heer van Haanwijk te Sint-Michiëlsgestel.

⁴ **Franz Michael Joseph Kilian**, geboren 's-Hertogenbosch, 23 december 1764, overl. 's-Hertogenbosch 18 mei 1822. Buitengewoon lid Bossche Len- en Tolkamer, plaatsvervangend lid Nationale Vergadering (28-1-1796), lid Bossche stadsregering (22-2-1798), kapitein gewapende burgerwacht, wijnhandelaar. (Bron: o.a. **Taxandria**, 46e jaargang, 5e reeks, 1939).

⁵ **Snuifmolen**: hier wordt uit bewerkte (o.a. gesausde) tabaksbladeren snuiftabak (poeder) geproduceerd. Snuiftabak wordt gebruikt door een weinig van deze tabak op de rug van de hand te deponeren en dan door één neusgat (het andere dichtdrukken) op te snuiven. Populair tussen globaal 1600-1850.

⁶ BHIC, 's-Hertogenbosch, Archief van de Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen. toegangsnummer 9, inventarisnummer 40, folio 15 verso (16 juni 1801)

Van september 1802 dateert een beschouwing en advies inzake de aanvraag van eerdergenoemde heren, nu voor het realiseren van een snuif- en papiermolen bij de watermolen op de Dommel te Boxtel⁷.

Kennelijk gaan deze plannen niet door want in 1802 krijgt Boxtel weliswaar haar eerste papierfabriek, doch is er niet langer sprake van een snuifmolen. Daarenboven wordt het plan gerealiseerd door anderen dan **Hendricus Adrianus Antonius van Ertrijck** en **Franz Kilian**.

Het wordt de eerste papierfabriek in Noord-Brabant. Tevens de eerste in Boxtel, want later in de eerste helft van de 19e eeuw krijgt Boxtel zelfs nog een tweede papierfabriek binnen haar grondgebied, die van de heer **Velsen**⁸ in een forse windmolen in **Kleinder Liempde (De Bolken)**, op een aan de rivier De Dommel grenzend perceel, in de directe omgeving van Stapelen.

De eerste fabriek draagt de naam *l'infatigable* (de onvermoeibare). Het is waarschijnlijk dat de naam *l'infatigable* niet zozeer de fabriek als wel de molen betrof. De naam *l'infatigable* komen we namelijk nergens tegen in latere advertenties van de fabriek. De naam wordt wèl vaker aan molens gegeven. We moeten bedenken dat als er voldoende aandrijfkracht - voldoende waterstuwing - beschikbaar is, men daar optimaal gebruik van wil maken. Werkdagen van zo'n zestien uur of langer zijn dan geen zeldzaamheid: de molen bleek dan 'onvermoeibaar', zulks in tegenstelling tot het personeel...

Oprichters eerste Brabantse papierfabriek te Boxtel

Het plan voor het oprichten van de papierfabriek wordt beraamd en uitgevoerd door drie in goeden doen zijnde burgers, de heren **Govert Gabriël Feuilletau de Bruijn**⁹,

⁷ BHIC, 's-Hertogenbosch, Archief van de Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen. toegangsnummer 9, inventarisnummer 40, folio 82 (30 september 1802)

⁸ De protestantse ondernemer **Adam Hendrik Velsen** (1778-1835) begint in 1826 een papierfabriek te Boxtel (Kleinder Liempde). In 1831 wordt hij tevens eigenaar van de andere Boxtelse papierfabriek Molenwijk. Zijn zoon **Pieter (Petrus Hermanus) Velsen** (1815-1884) zet de onderneming voort. Na diens overlijden wordt de papierfabriek in Kleinder Liempde gecontinueerd door zijn 2 zoons **Jacques (Jacobus) Velsen** (1837-1875) en **Willem Hendrik Velsen** (1838-1887).

⁹ **Govert Gabriël Feuilletau de Bruijn**, geb. Breda, gedoopt Grote Kerk Breda 17 november 1774, overlt te op ... 18... Trouwt 1800 **Cornelia Adriana Margaretha van de Kerkhoven Groenendijk**. Vader: **Johan Henrik Feuilletau de Bruijn** (Breda 1735-1803), apotheker, moeder **Adriana Gabriëlla Waalwijk** (Breda 1773-1804). Goverts broer **Johan** (1772-1833) is kolonel der artillerie en trouwt met een weduwe: **Geertruida Gijsbertha gravin van Randwijk**. Zij is de moeder van **Henriëtte Struuck van der Steege** (dochter uit haar 1e huwelijk met **mr. Philibert Lyphart van der Steege** [1773-1801]). Henriëtte trouwt te Boxtel op 6 januari 1819 met **Corneille Hipolithe Bérail** (geb. Montpellier, Fr.) die zich later in Sint-Michiëlsgestel onder meer bezighoudt met kweken van bomen, doen van uitvindingen en invoeren van de zijderupsteelt / zijdeproductie.

Jacobus Johannes Brest van Kempen en **Cornelis Theodorus Hoevenaar**¹⁰. De eerste twee zijn geboren in Breda, Hoevenaar werd geboren te Dussen en woont gedurende zijn leven in Geldermalsen, 's-Hertogenbosch, Dordrecht en in Boxtel waar hij zal overlijden. Feuilletau de Bruijn woont in Breda, Gouda en Leeuwarden waar hij inspecteur van 's Rijks Belastingen wordt. Hij koopt in 1807 het ruime herenhuis dat **Hendricus Adrianus Antonius van Ertrijck** in 1802 had laten bouwen op de plek waar het medio september 1794 afgebrande Barrièrehuis no. 3 (huidig adres Clarissenstraat nr. 37) had gestaan. Als Feuilletau de Bruijn in 1809 naar Gouda vertrekt, verkoopt hij dit pand aan **Jacobus Johannes Martung**¹¹.

De bouwer van het pand, Van Ertrijck uit 's-Hertogenbosch, is aldaar notaris en is op 19 januari 1819 betrokken bij de Boxtelse nalatenschap (kasteel Stapelen c.a.) van de laatste heer van Boxtel als die, bij gerechtelijke uitwinning, wordt verkocht bij de Rechtbank van Eerste aanleg in het Arrondissement 's-Hertogenbosch aan baron **de Senerclens de Grancy**, ook wel bekend als heer van Haanwijk te Sint-Michielsgestel. Deze wordt de eerste particuliere eigenaar van Stapelen.

Brest van Kempen woont in Breda, Boxtel, Brussel (1821-1830) en later Amsterdam waar hij in beide steden boekverkoper is, om daarna naar Nederlands-Indië te vertrekken waar hij directeur van 's **Lands Drukkerij** wordt.

De derde persoon is Cornelis Theodorus Hoevenaar¹², afkomstig uit Dussen. Hij is vrederechter te Boxtel (Kanton Boxtel) en vervult die functie als hij op ruim 65-jarige leeftijd in 1827 overlijdt.

Papierfabriek opgericht februari 1802

De contracten voor de Boxtelse papierfabriek dateren van 13 en 14 januari 1802¹³ en de eigenaren pachten tevens de graan- schors- en oliemolen¹⁴. Hoogstwaarschijnlijk is dit een eis van rentmeester **Govert Jacobus Bles**¹⁵, de toenmalige beheerder van kasteel Stapelen c.a., waartoe ook de Boxtelse watermolens behoren. Tussen juli 1794 (overlijden heer van Boxtel) en juni 1816 (gerechtelijke verkoop Stapelen c.a.) is er sprake van een 'onbeheerde nalatenschap'. Waarschijnlijk voert rentmeester Bles, die

¹⁰ **Hans (J.A.) Pel**: *Economische bedrijvigheid in transitie, Boxtel in de 19e en 20e eeuw*, Stg. Zuidelijk Historisch Contact, Tilburg, 1994, ISBN 90-70641-48-8, BLZ. 59

¹¹ **Jean Coenen**: *Baanderheren, boeren en burgers*, p. 235.

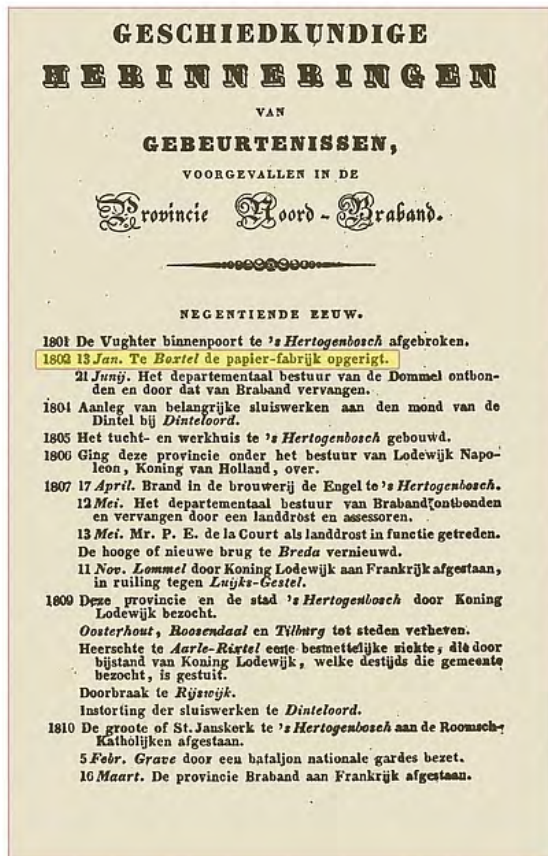
¹² **Cornelis Theodorus Hoevenaar**, geb. te Dussen op 30 maart 1761, overl. Boxtel, 4 december 1827 (65 jaar), is 3x getrouwd, 3 kinderen, 2 zonen, 1 dochter. Vrederechter te Boxtel, mede-eigenaar papierfabriek te Boxtel. Hij woont van af 1806 in het fraaie herenhuis Clarissenstraat nr. 22.

¹³ Bron: o.a. **Almanak voor de Provincie Noord-Brabant voor het jaar 1831**.

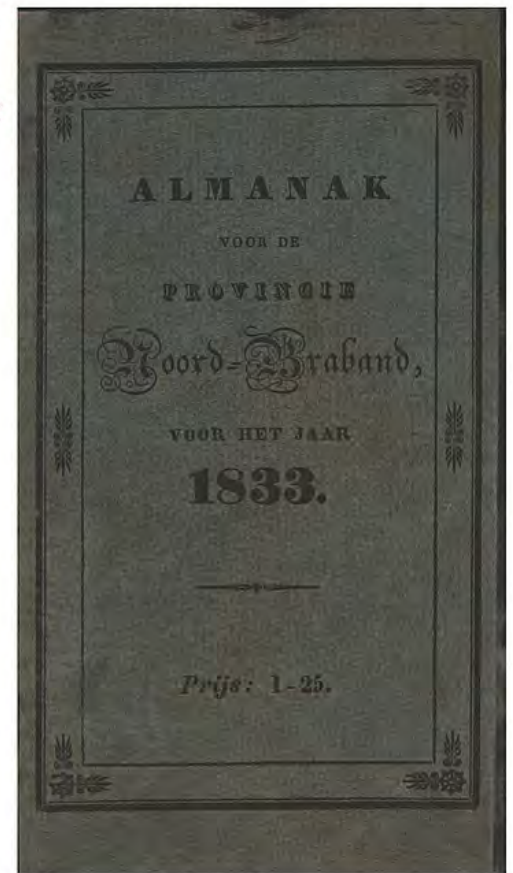
¹⁴ Artikel 1 Plan tot oprichting eener **Sociëteit der Papierfabriek & C. te Boxtel** (1814)

¹⁵ **Govert Jacobus Bles**, rentmeester van Stapelen gedurende de periode 1792-1826.

tevens juridisch is geschoold (notaris)¹⁶ om die reden een 'veilig' bewind, waarin van verkoop van een deel van de (onverdeelde) boedel geen sprake kan zijn. De nalatenschap van de laatste heer van Boxtel is met schulden overladen. Zijn enige zoon doet afstand van de erfenis.

13 Januari 1802:
te Boxtel
de papier-fabriek
opgerigt

Aan de Molenweg (thans Molenstraat) ligt een watermolencomplex dat wel wordt bestempeld als het grootste van Noord-Brabant. Op minder dan 100 meter van elkaar liggen 2 dubbele watermolens: één dubbele watermolen (zomermolen) op de rivier de Dommel, de andere dubbele watermolen (wintermolen) ligt op het Smalwater of Molengraaf, die daar in de Dommel uitmondt. Zoals de namen al aangeven kunnen beide molens niet het gehele jaar door draaien: de zomermolen mag dat uitsluitend in de zomerperiode, voor de andere molen geldt uitsluitend de winterperiode.

¹⁶ Een notaris heeft een universitaire juridische opleiding gevolgd, bekleedt een openbaar ambt (onbezoldigd semi ambtenaar) en is tevens zelfstandig ondernemer en verwerft zich daarmee inkomen. Vroeger hield hij zich, evenals bijvoorbeeld schepenbanken bezig met hetgeen wel wordt aangeduid als 'vrijwillige rechtspraak'. In Franse tijd verdwijnt die taak bij de schepenbank. Voor bepaalde rechtshandelingen is een notariële acte vereist.

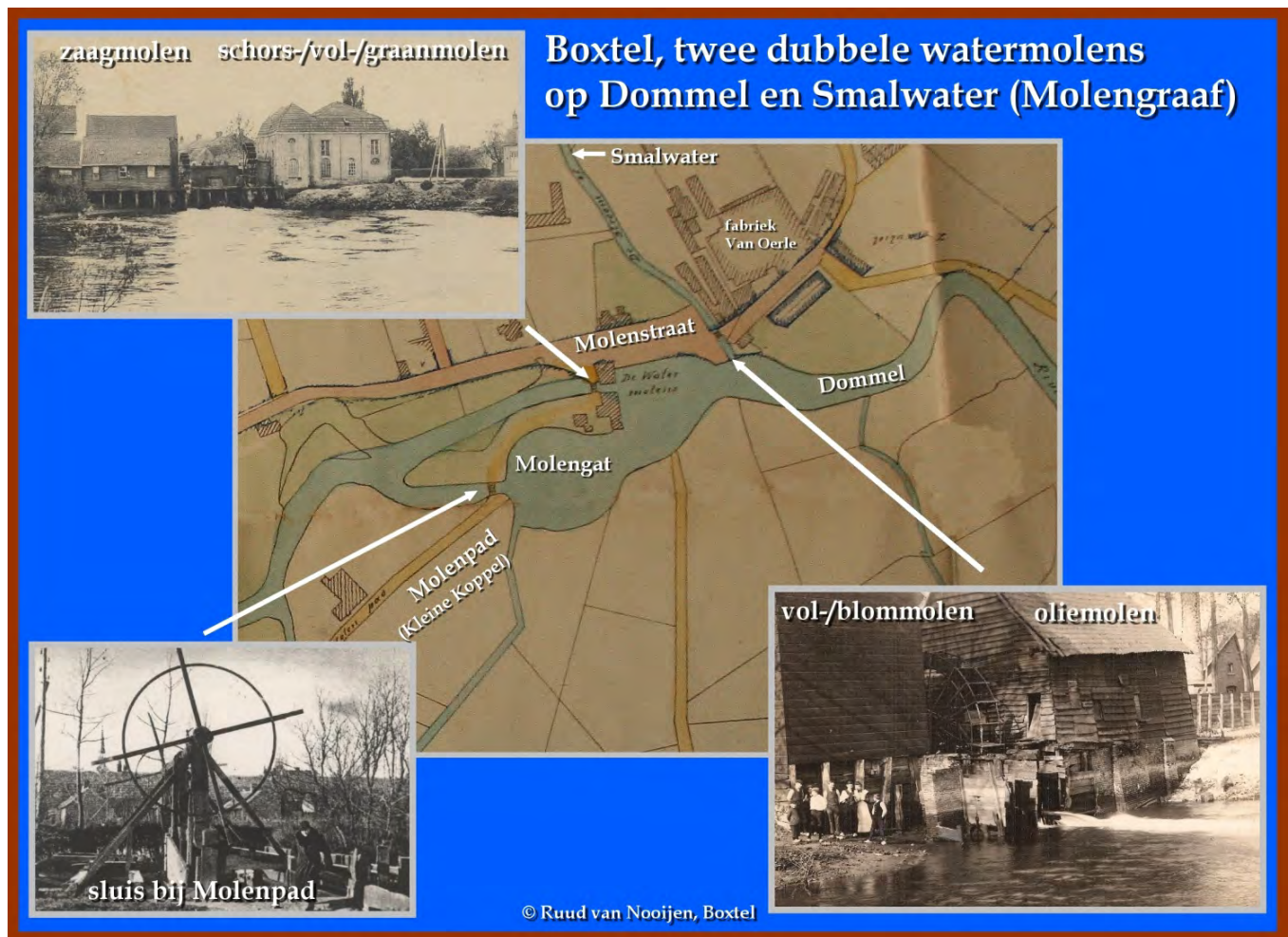
Vermoedelijk worden de **gaande werken**¹⁷ van de niet voor de papierproductie benodigde molens vervolgens door de directie van de papierfabriek weer verhuurd aan molenaars die niets van doen hebben met de papierproductie en hun molens voor eigen doeleinden gebruiken.

Aquarel van de watermolens op de Dommel te Boxtel door Pierre Janssen¹⁸ Er wordt nog naarstig gezocht naar een afbeelding door Janssen van de molens op het Smalwater.

¹⁷ Een molen kent een **gaande** en een **staande werk**: het staande werk vormt de behuizing; het gaande werk betreft de moleninrichting om bepaalde grondstoffen te bewerken: olie slaan, graan malen, etc. en duidt derhalve op de mechaniek in het staande erk om die bewerkingen uit te voeren, zoals maalstenen voor het malen van graan, de kollergang en slagbank in een oliemolen.

¹⁸ **Pierre Janssen**, geboren te Steenwijkerwold in 1865, overleden te Boxtel in 1952. Kunstschilder en fotograaf. Woont gedurende zijn werkzame leven in Boxtel aan het Ossenpad, later Prins Hendrikstraat, geheten. Zie ook het boek van auteur **Christ van Eekelen**: *Pierre Janssen, een halve eeuw Boxtel*, uitgave van Heemkundekring Boxtel, 2012.

N.B.: op het kaartje (ca. 1926) zijn de molens op het Smalwater niet meer ingetekend.

Wat deze drie mannen samenbrengt inzake het plan voor de molen is niet duidelijk, evenals het feit waarom Boxtel wordt uitgekozen als vestigingsplaats. Wellicht vanwege het feit dat de watermolen te huur staat. De aanwezigheid van voldoende water en ook de ligging van Boxtel aan de steenweg 's-Hertogenbosch/ Eindhoven/ Luik (over de totale afstand pas in 1818 gereed) zal - vanwege de goede vervoersmogelijkheden - mogelijk een rol hebben gespeeld. De papierfabriek wordt gevestigd in één van de twee watermolens op het Smalwater aan de Molenstraat, op de plaats waar dit water uitmondt in de Dommel. De oude naam voor Smalwater is **Molengraaf** (oudste vermelding: 1232) en de naam zegt genoeg: het werd gegraven teneinde een watermolen aan te drijven. Een korte weg, parallel gelegen aan het Smalwater herinnert in Boxtel nog aan die oude benaming voor dit water: de **Molengraafseweg**.

De papierfabriek levert een goede kwaliteit papier, waaronder **velijnpapier**, dat een bijzonder productieproces vergt, waardoor het product kostbaar is. Velijnpapier laat

geen enkele afdruk van de schepvorm achter. De kwaliteit van het Boxtelse papier verwerft landelijke bekendheid.

Boxtels papier bekroond

In het jaar 1808 telt Nederland 175 papiermolens. Datzelfde jaar wordt te Utrecht een jaarbeurs gehouden. Deze omvat een afdeling **Papier en pennen**. Er worden vier tentoonstellende deelnemers bekroond: één daarvan is *Feuilletau de Bruyn en Comp te Boxtel*¹⁹ (Boxtelse papierfabriek).

is door de Commissie, van ieder dezer Fabriekanten, *eervolle melding* gemaakt, als: van *Jan Kool* te Zaandijk, die Atlas en Roijaal Teeken-Papier, Post- en Schrijf-Papier heeft ingezonden; van *Feuilletau de Bruyn en Comp.*, te Boxtel, en van *J. Honig en Zoon*, te Zaandijk, die verschillende soorten Velin-Papier

Eervolle vermelding voor de Boxtelse Papierfabriek in het jaar 1808.

April 1809 komt koning Lodewijk Napoleon zèlf een kijkje nemen bij de Boxtelse Papierfabriek, de eerste in de gehele provincie Noord-Brabant!

Met ingang van 8 april 1809 verlaat Feuilletau de Bruyn de directie en wordt het bedrijf voortgezet door de beide overgebleven firmanten, onder de naam **Firma Van Kempen en Comp**²⁰.

Verkooppunt Boxtels papier in Amsterdam

Datzelfde jaar opent het bedrijf bij boekverkoper en boekbinder **N. Budde** aan de Stilsteege nr. 5 (nu Paleisstraat) te Amsterdam een magazijn waar schrijf- druk- en

¹⁹ *De Hollandsche Revue*, 23 maart 1917

²⁰ **Hans (J.A.) Pel**: *Economische bedrijvigheid in transitie, Boxtel in de 19e en 20e eeuw*, Stg. Zuidelijk Historisch Contact, Tilburg, 1994, ISBN 90-70641-48-8, blz. 60 / *Amsterdamsche Courant*, 13 april 1809.

andere papiersorten afkomstig van de Boxtelse papierfabriek op voorraad zijn en gekocht kunnen worden²¹.

Papier.

De vermaardheid der Hollandsche papier-fabrieken, sinds lange tijden gevestigd, wordt niet alleen krachtadig door vlijt en naarstigheid onzer fabrikanten gehandhaafd, maar men kan ook met allen grond uit de aanhoudende verbeteringen en uitbreidingen dezer fabrieken opmaken, dat derzelve roem hoe langer hoe ruimer veld zal winnen.

Deze tentoonstelling alleen was reeds toereikende om het gezegde te bevestigen; en voorzeker hebben alle de aanschouwers gedeeld in het genoegen, hetwelk, volgens getuigenis der commissie, het onderzoek der papieren aan haar verschaft heeft.

De papieren uit de fabriek van J. KOOL & CO., te Koog aan de Zaan, munteden echter boven anderen uit, zoo wel het groot atlas en roijale teekenpapier, als ook de onderscheiden soorten van velin en andere papieren. De commissie heeft aan deze verdienstelijke fabrikanten den zilveren eereprijs toegewezen. Naast daarop in goede hoedanigheid volgende, waren de olifants en velin schrijf- en teekenpapieren van C. en J. HONIG BREET, te Zaandijk, waarvan derhalve, gelijk ook van de papieren in onderscheiden soorten door J. HONIG & ZOON, te Zaandijk, J. C. en A. VAN DER LEY, mede te Zaandijk, en door VAN KEMPEN & CO., te Bortel, vervaardigd, de commissie eervolle melding bij haar rapport heeft gemaakt. Laatstelijk verdient ook het papier, tot het vervaardigen van bloemen geschikt en van onderscheidene kleuren, waarvan thans veel betere proeven dan in het vorige jaar door STOLP en LUGT, te Westzaan, zijn ingezonden, met eervolle melding aangehaald te worden.

*Geschiedenis der Tentoonstellingen
van Volksvlijt in Nederland
door
Dr. S. Sarphati*

Amsterdam, bij C.A. Spin & Zoon, 1862

blz. 99 en 100, inzake de tentoonstelling te Amsterdam in 1809: eervolle vermelding voor Boxtelse Papierfabriek

Koninklijk bezoek aan Boxtelse papierfabriek

Zaterdag 22 april 1809 komt koning Lodewijk Napoleon, na vanuit 's-Hertogenbosch vertrokken te zijn en eerst Vught te hebben aangedaan, te Bortel aan tijdens zijn reis door Brabant. Die dag bezoekt hij daarna nog maar liefst dertien andere plaatsen, dus lang kan zijn verblijf in Bortel niet hebben geduurd²². In ieder geval vereert hij de papierfabriek aan het Smalwater met een bezoek, waarbij hij wordt begroet door president-schepen Hendrik Verhees²³. Die dag zal de koning en zijn gevolg eindigen in Geertruidenberg en ook daar overnachten.

²¹ Amsterdamsche Courant, 19 augustus 1809

²² Hans van den Eeden: *Leve de koning! Lodewijk Napoleon op reis door Brabant en Zeeland*, Brandaris Pers, 2009, ISBN (blz. 57 en 58)

²³ Hendrik Verhees (geboren te Bortel, gedoopt 7-12-1744- overleden te Bortel 22-4-1813), behoort tot de rooms-katholieke religie, blijft ongehuwd. Wordt op 18-jarige leeftijd geadmitteerd landmeter, later ook cartograaf, aannemer, architect, waterbouwkundige, bestuurder, vrederechter en tekenaar (schetsen).

Zwitsers officier in Nederlandse dienst schetst op Boxtels papier

Tussen 1815 en 1824 verblijft een Zwitsers officier, dienend bij het Nederlandse leger, in het garnizoen 's-Hertogenbosch. Het is de jeugdige luitenant **August von Bonstetten**²⁴. Hij vindt echter meer bevrediging in het uitleven van zijn artistieke talenten dan in het militaire metier. Hij tekent, schetst en schildert vele taferelen in en rondom onder meer 's-Hertogenbosch. Op een van de vellen die hij gebruikt voor het maken van schetsen²⁵ komt het watermerk *Sociëteit te Boxtel 1813* voor.

Watermerk eerste Noord-Brabantse papierfabriek te Boxtel:

1813

SOCIËTEIT TE BOXTEL

Detail van een vel tekenpapier, gebruikt door de luitenant August von Bonstetten die begin 19e eeuw was gelegerd in het garnizoen 's-Hertogenbosch.

Diverse schetsen, gemaakt herft 1816. Potlood, pen en penseel in kleuren, ca. 20 x 32cm.

Bron: blz. 102 boek Jac Biemans, August von Bonstetten, Een Zwitsers militair schetst 's-Hertogenbosch 1815-1824 (2016).

Werkverdeling in papiermolen

Kleine papiermolens tellen vaak niet meer van 4 of 5 arbeiders:

- de **molenaar**, al dan niet met knecht
- **lompenscheurster**
- **schepper**

²⁴ **Abraham Sigmund August (August) von Bonstetten**, geboren te Bern februari 1796, gedoopt op 25 februari 1796, overleden op familielandgoed Sinneringen bij Vechingen ten oosten van Bern.

²⁵ **Jac. Biemans: August von Bonstetten Een Zwitsers militair schetst 's-Hertogenbosch 1815-1824** 2016, Uitgeverij Vantilt, Nijmegen, ISBN 978 94 6004 2454.

- **koester**

- **heffer**

Deze taakverdeling is niet absoluut: men kan vaak elkaars werk overnemen of in ieder geval assisteren. Grote(re) molens hebben vanzelfsprekend meer personeel in dienst. Hieronder volgt, in grote lijnen, het productieproces.

In een papierfabriek worden in de molen zelf of in een aparte schuur aangevoerde lommen opgeslagen en gesorteerd, van vuil etc. ontdaan. Dit geschiedt veelal door kinderen en vrouwen. De lommen betreffen katoenen en linnen stoffen, vaak van gedragen en versleten kleding. Voor de fabricage van wit papier zijn linnen lommen de eerste keuze. Daarna worden de lommen versneden tot kleine stukjes. Vervolgens komen ze terecht in een mechaniek die met behulp van veel water en beweging uit de kleine stukjes stof een brei van papiervezel maakt, de grondstof voor de vellen papier. Kleine molens werken met een hamerbak, waarbij zware houten hamers, aangedreven door het zogeheten *gaande werk* van de molen, het werk doen (Het *staande werk* van een molen vormt de omhullende behuizing van de molen). Grotere (wind-) molens met meer kracht werken vaak met een voorziening die, nadat in 1673 een belangrijke verbetering was aangebracht, de naam *Hollander* draagt. Dit is een kuip van hout of ijzer. De bodem is bedekt met messen. Hierin past een verstelbare, door gaande werk aangedreven ronddraaiende rol voorzien van schenen of messen. Door toevoeging van water en de draaiende en snijdende beweging van de rol wordt eveneens vezelvorming tot papierbrei gerealiseerd. Dit proces vergt vele uren en wordt in twee fases bereikt: eerst een grove bewerking met een duur van 4 tot 6 uur, gevolgd door een fijne maling gedurende 6 tot 7 uur. Aldus ontstaat de grondstof met de naam *heelstof*, die indien niet direct nodig voor verdere bewerking tot papier, wordt opgeslagen in zogenaamde *stofkisten* in de *stofkamer*.

De volgende bewerking betreft het vullen van roerbakken met deze heelstof. Deze roerbakken worden eveneens aangedreven door het gaande werk van de molen. Bij dit proces is ook weer veel water nodig om de heelstof door een roerbeweging te vormen tot de definitieve papierbrei. Als dit proces voldoende resultaat heeft bereikt, wordt de brei overgebracht naar een aparte kuip: de *scheпкуip*.

Schepper

Hier komt de *schepper* in actie. Deze gebruikt voor zijn werk een houten raam met aan de onderzijde een fijn raamwerk van gespannen koperdraden. Met één vloeiende beweging schept hij zo precies voldoende papierbrei uit de kuip voor één vel papier. De schepper maakt vervolgens een schuddende beweging teneinde het overtollige water terug in de kuip te doen vloeien. Daarbij grijpen tevens de papiervezels beter in elkaar.

Koetser

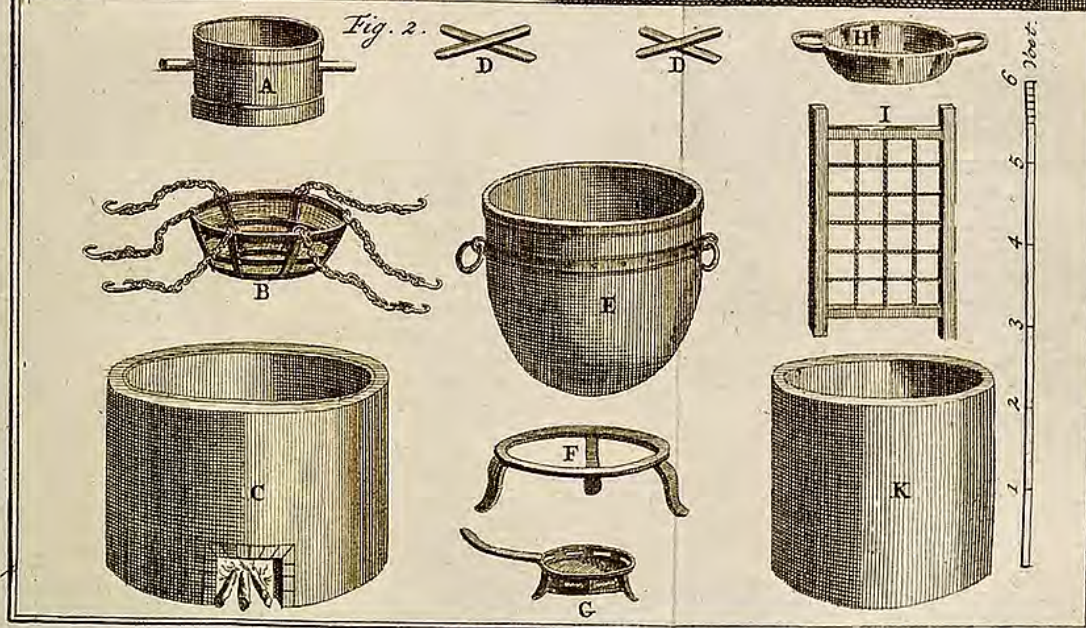
Vervolgens neemt de *koetser* het werk over. Deze neemt het raam over en laat, met een uitgekiende beweging het inmiddels gevormde vel papier uit het raam op een vilten doek glijden. In het nog natte vel papier is de afdruk van het koperen raamwerk, of de *vergeure*, nog zichtbaar. Bij vervaardiging van het dure, zogeheten *velijnpapier*, wordt echter een koperen raamwerk gebruikt dat zo fijnmazig is dat er geen *vergeure* meer zichtbaar is. Aldus wordt doorgewekt totdat men een stapel heeft bereikt van 125 vellen papier, elk vel gescheiden door een vilten doek. Deze stapel wordt aangeduid met *post*. De post wordt overgebracht naar de *natpers* waar de *heffer* het werk overneemt teneinde het overtollige water uit de stapel papier te persen. Hierna volgt, vooral met de betere papiersoorten, nog een tweede persing, het droogpersen. Daarna worden de stapels overgebracht naar een droogzolder of droogkamer, teneinde zoals de naam reeds aangeeft, te drogen. Dat drogen duurt bij mooi -warm en droog - weer gemiddeld twee dagen. Bij slecht weer kan dat oplopen tot wel vijf dagen.

Stoommachine

Pas met de komst van de stoommachine kan de daardoor als bijproduct opgewekte warmte worden benut voor het versnellen - tot slechts enige minuten - van het droogproces. Druk-, doch vooral schrijfpapier ondergaat hierna andermaal een bewerking; het wordt gelijmd teneinde uitvloeien van inkt te voorkomen. Daartoe worden de vellen verlijmd in een mengsel van water en lijn, gemaakt van o.a. beenderen. Hierna volgt opnieuw persen en drogen. Papier maken is dan nog ambachtelijk en tijdrovend werk.

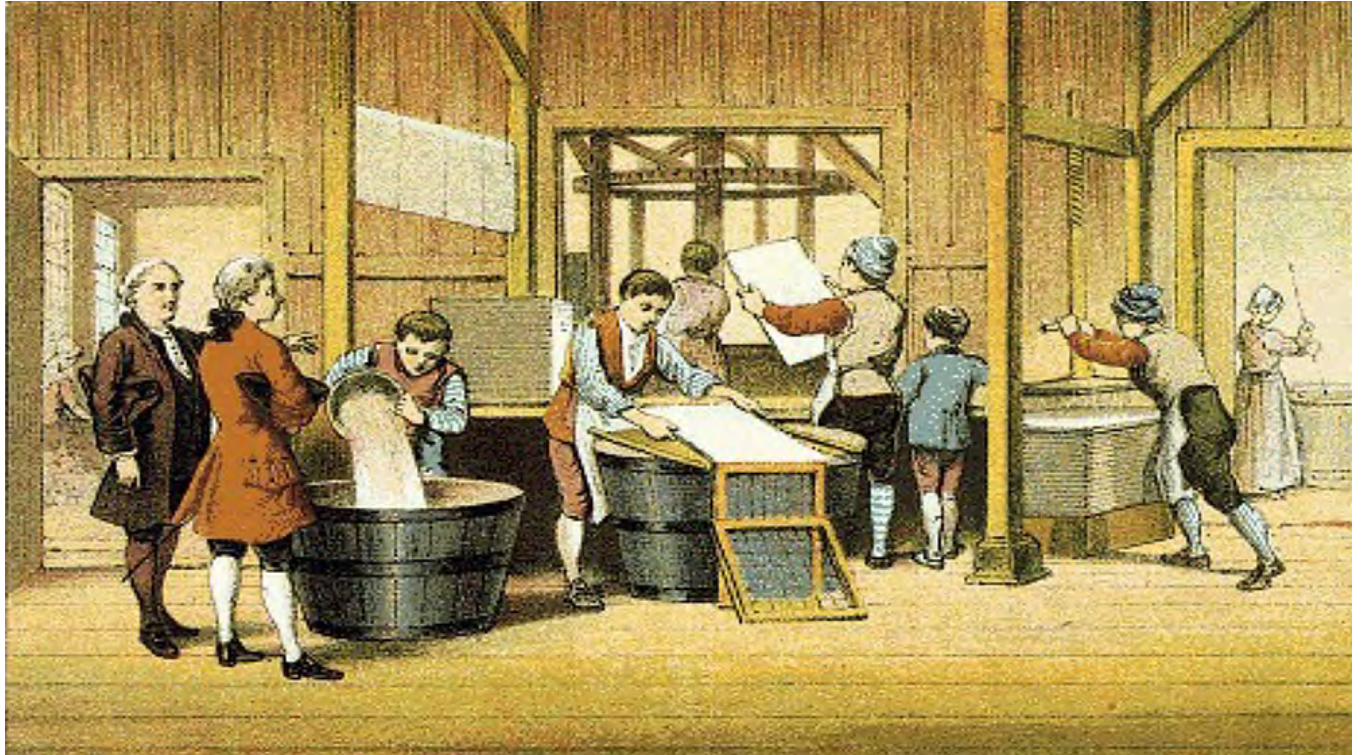
Om het papier er mooier uit te doen zien kan het nog worden *gesatineerd*, waardoor het een gladder en glanzend uiterlijk verkrijgt. Dat gebeurt met een mangel, *kalander*²⁶ geheten.

²⁶ De kalander is ook in gebruik in weverijen. Dit werktuig wordt gebruikt om het uiterlijk van damast een meer glanzend, 'luxer', aanzien te geven. Tevens wordt het gebruikt als er tijdens het weven een draadje was gebroken: de wever knoopt de eindjes aan elkaar en om de knoop onzichtbaar te maken wordt die plek door de kalander geplet.

Het lijmen van papier. Afbeelding in de Encyclopedie van kunsten en ambachten die te Dordrecht tussen 1789 en 1820 in vele delen werd uitgegeven door Uitgeverij A. Blussé & Zoon. Een nazaat van deze drukker, Adolph Blussé van Oud-Alblas is officier bij de Cavalerie en wordt, in de rang van ritmeester, in 1918 commandant van de in Boxtel (Hotel De Kei, Markt) opgerichte en ondergebrachte School Verlofsofficieren Cavalerie.

Voordat het papier gereed is om verkocht te worden, wordt het nog gesorteerd en vervolgens op elkaar gestapeld tot één *riem* van 500 vel. Het papier dat bestemd is voor druk- of schrijfpapier wordt eerst dubbelgevouwen en gestapeld tot 25 stuks. Papierproductie vergt veel water. Vooral voor de productie van wit papier moet het water van uitstekende kwaliteit zijn. Zo is het onder meer belangrijk dat het water geen ijzer(deeltjes) bevat.

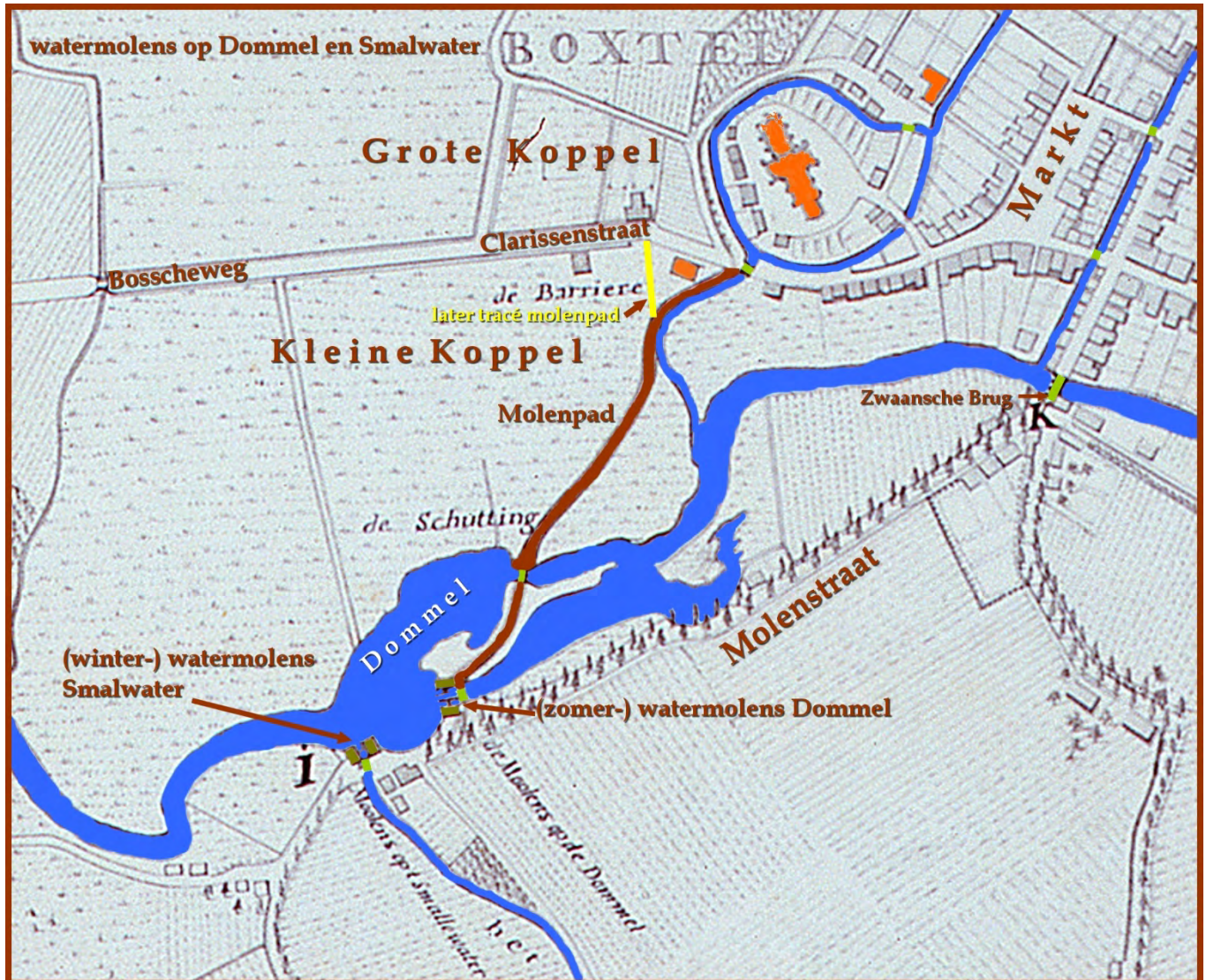

Papierfabricage begin 1800.

Papierfabriek uitgebreid met grote windmolen *l'infatigable*

Medio 1809/'10 wordt in de omgeving van de watermolen een windmolen opgetrokken. Het is een achtkantige, houten molen van '*de zwaarste soort*'. De molen heeft een hoogte van 25 meter en een breedte van 11,6 meter. Hierdoor kan de papierproductie worden vergroot. Een andere reden waarom een windmolen bij de watermolen wordt gebouwd, is waarschijnlijk het feit dat de watermolen niet altijd voldoende waterkracht kan of mag leveren. Hij mag in ieder geval in de zomer niet draaien. De watermolens op het Smalwater zijn namelijk zogeheten wintermolens. De beide watermolens op de Dommel vormen de zomermolens. Beide koppels zijn nooit gelijktijdig in bedrijf. Dit heeft te maken met de overlast die omwonenden hebben van het opstuwen van het water, nodig voor het leveren van voldoende aandrijfkracht voor de molens. Landerijen worden getroffen door overstromingen waardoor weilanden en bouwland schade oplopen aan gras en landbouwproducten. Gedurende een periode gaat het de fabriek voor de wind. Het aantal werknemers

bedraagt in 1812 maar liefst 98 personen²⁷, waaronder veel vrouwen. De meesten, evenals de voltallige directie, behoren tot de protestantse religie en zijn voornamelijk van buiten Boxtel (Veluwe) afkomstig. De protestantse gemeente te Boxtel beleeft een groei van het aantal lidmaten, tengevolge van vestiging en groei van deze papierfabriek. Dit gegeven komt zelfs tot uitdrukking in een verslag van de kerkenraadsvergadering.

Detail kaart van 3 maart 1801 door landmeters Frederik Beijerinck en B. Wisboom. Bewerking door de auteur.

²⁷ Hans (J.A.) Pel: *Economische bedrijvigheid in transitie, Boxtel in de 19e en 20e eeuw*, Stg. Zuidelijk Historisch Contact, Tilburg, 1994, ISBN 90-70641-48-8, blz. 61

Onderneming wordt omgezet in een Sociëteit

Medio 1814 wordt de onderneming omgezet in een **Sociëteit**, een soort **N.V.** (Naamloze Vennootschap)²⁸

Er worden dus aandelen uitgegeven. Ook wordt een scheiding aangebracht tussen de technische leiding, die in handen komt van **Johannes Waleson**²⁹, en de financiële en commerciële leiding.

Johannes Waleson

Johannes Waleson is Nederduits Gereformeerd, geboren in 's Gravenhage en woont een periode in Breda. Hij is getrouwd met de rooms-katholieke **Maria Catharina Nicasie**³⁰.

Welk beroep Johannes in Breda uitoefent is vooralsnog onbekend. Wel bekend is dat ene Johannes Waleson (deze?) centsprenten maakt (houtsnedes) die in Breda worden uitgegeven door **W. van Bergen**. Centsprenten kosten een tot enkele centen en zijn in de 18e en 19e eeuw populair bij kinderen van de gewone man. Afmetingen ca. 30 bij 40 cm., vaak enkel zwarte inkt, de duurdere ingekleurd. Ze verbeelden diverse onderwerpen, variërend van kinderspellen, bijbelse voorstellingen tot Hollandse helden. Ze worden verkocht door winkeliers en marskramers (reizende kooplieden). De Koninklijke Bibliotheek heeft enige centsprenten in bezit waarvan de houtsnedes door Johannes Waleson werden vervaardigd.

²⁸ Naamloze Vennootschap: rechtspersoon waarvan het maatschappelijk kapitaal bestaat uit, in principe vrij overdraagbare, aandelen. Naamloos om der er geen register van aandeelhouders aanwezig hoeft te zijn.

²⁹ **Johannes Waleson**, geboren 's Gravenhage 21 april 1778, overleden 's-Hertogenbosch 22 december 1867(?). Trouwt in 1800 met **Maria Catharina Nicasie**. Zij krijgen 12 kinderen: 3 dochter en 9 zonen.

³⁰ **Maria Catharina Nicasie (Nicaise)**, rooms-katholiek, geb. te 's Gravenhage 5 november 1780, overl. 's Gravenhage, 28 juli 1847, na een kort doch smartelijk lijden in de leeftijd van 66 jaar. Gehuwd met **Johannes Waleson** (1778-1867). Het echtpaar krijgt 12 kinderen.

Den Schepster dank u te danken.
Is alle Reuen Kindren Plicht;
Dit even hier, op een Schoone Morgen,
Doe Janke, hemyk verlicht.
Zijn voorbeeld leer u, ô Jeugd!
Te wanden op het pad der Deugd.

Zijn Heeren lezing sijn leeren.
Zijn Boeken zijn zijn grootst' vernmak;
U Ouden doet het leeren te warden.
Is Kindren' d'warschoude sijn;
Doe hi, die dan een tyd verlijet,
Het doel van sijn beflimming mist.

't Hoerle van Pijns gekregen.
Tot loon van sijn Leersambheid,
Teent Kru van Pijne, niet gewonnen,
Doe deze niet, met een woerlyd;
Ook verslegt sijn him beide sijn,
Ois loon is 't zelve spoor te gaan.

Piet sweept sijn Tol, na 't overig leeren,
Dan, Johnson hem dit genoeget baert,
Zon hy geen Tolle, last begereu.
Want hy versigt een Loois sijn;
Gy Kindren' weest ge'ek van Piet,
Doe aan sijn tragen Driestol niet.

Zijn Moge heeft een Vers potfchouder,
Doe 't sijnen Nieuwste die is,
Dan al zy 't een hier Ouden geven,
Vol lichte en dinkken sijn;
Et Kindren' weest te die sijn zy,
Sijn be een Ouden te sijn.

Zijn Kru van sijn lichte sijn sijn,
Na by een sijnen sijn sijn,
Doe hem, een loon van 't wot sijn sijn,
Van sijn sijn, sijn Veler sijn;
Verloofd U, sijn Jonge sijn;
Doe hem, een loon van 't wot sijn sijn.

Kyk Loois de armen Jonken trouwen,
Doe sijn, sijn ge-roke, harte,
Doe sijn, van sijn h' sijn sijn sijn;
Om voor een Poot te kopen ge'ek;
Doe sijn, van 't sijn sijn sijn sijn;
En hier de bydeup in sijn harte.

Te Breda, by W. VAN BERGEN, Boekrukker en Boekverkooper. 1810.

En Arme Geestel'k help te bieden,
Is voor Caspous reus sijn sijn,
Zijn 't Voorbeeld van de Jonge loeden,
Vind in verkwaring geen genoeget,
Doe Moncken-wilde vaart hier aan,
Om sijn de Armen by te gaan.

En Vogelsoet heeft Dirk gekregen,
Doe sijn, van sijn sijn sijn sijn;
Doe sijn, van sijn sijn sijn sijn;
Sijn sijn, van sijn sijn sijn sijn;
Doe sijn, van sijn sijn sijn sijn;
Zijn sijn, van sijn sijn sijn sijn.

*Ziet in deez' kin'dren haar bedrijven de spiegel van de uwe, ô jeugd
Houtsnede voor deze prent gemaakt door Johannes Waleson, exemplaar In bezit
Koninklijke Bibliotheek*

Waleson verhuist naar Boxtel

Waarschijnlijk tussen 1807 (zoon geboren te Breda) en 1811 (dochter geboren te Boxtel) verhuist hij met zijn gezin naar Boxtel. Waarschijnlijk worden 8 van zijn 12

kinderen in Boxtel geboren. Gedurende een periode is Johannes als diaken lid van de kerkenraad van de kleine Gereformeerde Gemeente van Boxtel. Waar Johannes gaat wonen bij zijn komst naar Boxtel is niet geheel duidelijk. Wel weten we dat hij in 1832 (hij is dan al verhuisd naar 's-Hertogenbosch) te Boxtel nog een huis, erf en moestuin bezit, gelegen aan de Clarissenstraat, nabij de Markt, aan de zijde waar ooit het Clarissenklooster stond. Het pand heeft gestaan naast het pand dat we later kennen als grammofonplatenwinkel van **Van den Broek**, later ook fietsenwinkel **Pika Bikes**. Johannes Waleson is waarschijnlijk in dienst van de Boxtesle papierfabriek tussen ca. 1811 en december 1830.

Zijn in Boxtel geboren zoon **Jacobus Antony** is te Boxtel in opleiding tot onderwijzer. Het is niet ondenkbaar dat hij daarbij onder supervisie staat van onderwijzer/schoolhoofd Torensschool **Hendrik van der Velden**³¹. Hoe dan ook, op 12 december 1826 doet de dan 18-jarige Jacobus Antony onderwijzersexamen³². Kennelijk zoekt hij een avontuurlijker bestaan dan dat van een onderwijzer, want datzelfde jaar nog neemt hij dienst in het leger als sergeant der Grenadiers. In die rang valt hem de eer te beurt om de kroonprins (de latere koning Willem III) te onderrichten *in den wapenhandel* (gebruik van wapens).

Jacobus Antony Waleson (*Breda, 1807 - Padang, 1882*) zoon van Johannes Waleson. Is kwekeling (in opleiding voor onderwijzer) in Boxtel, doch gaat in 1826 in militaire dienst en nadien als officier naar Padang op West-Sumatra, dan Nederlands-Indië. Hij bereikt de rang van generaal-majoor. Hij blijft na zijn pensionering in 1869 daar wonen. Hij en zijn vrouw Anna Catharina Ehgartner krijgen 3 kinderen.

In 1831 volgt zijn aanstelling als 2e luitenant der infanterie. Als zodanig neemt hij medio augustus 1831 deel aan de Tiendaagse Veldtocht tegen de Belgen. In 1836 vertrekt Jacobus Antony Waleson als eerste luitenant naar Nederlands-Indië, waar hij, na het doorlopen van de diverse officiersrangen, in 1862 wordt bevorderd tot generaal-majoor. In 1869 gaat hij met pensioen. Hij is ridder 3e klasse in de Militaire

³¹ **Hendrik van der Velden**, geb. Utrecht ... 1796, overl. Boxtel dinsdag 26 juli 1870. Onderwijzer/schoolhoofd Torensschool (openbare school) te Boxtel van 19 juni 1822 tot juli 1865. Tevens als ondernemer stichter van een Frans kostschool te Boxtel, in bedrijf van ca. 1835-1860. Lid kerkenraad Protestantse Gemeente Boxtel en klokkenluider.

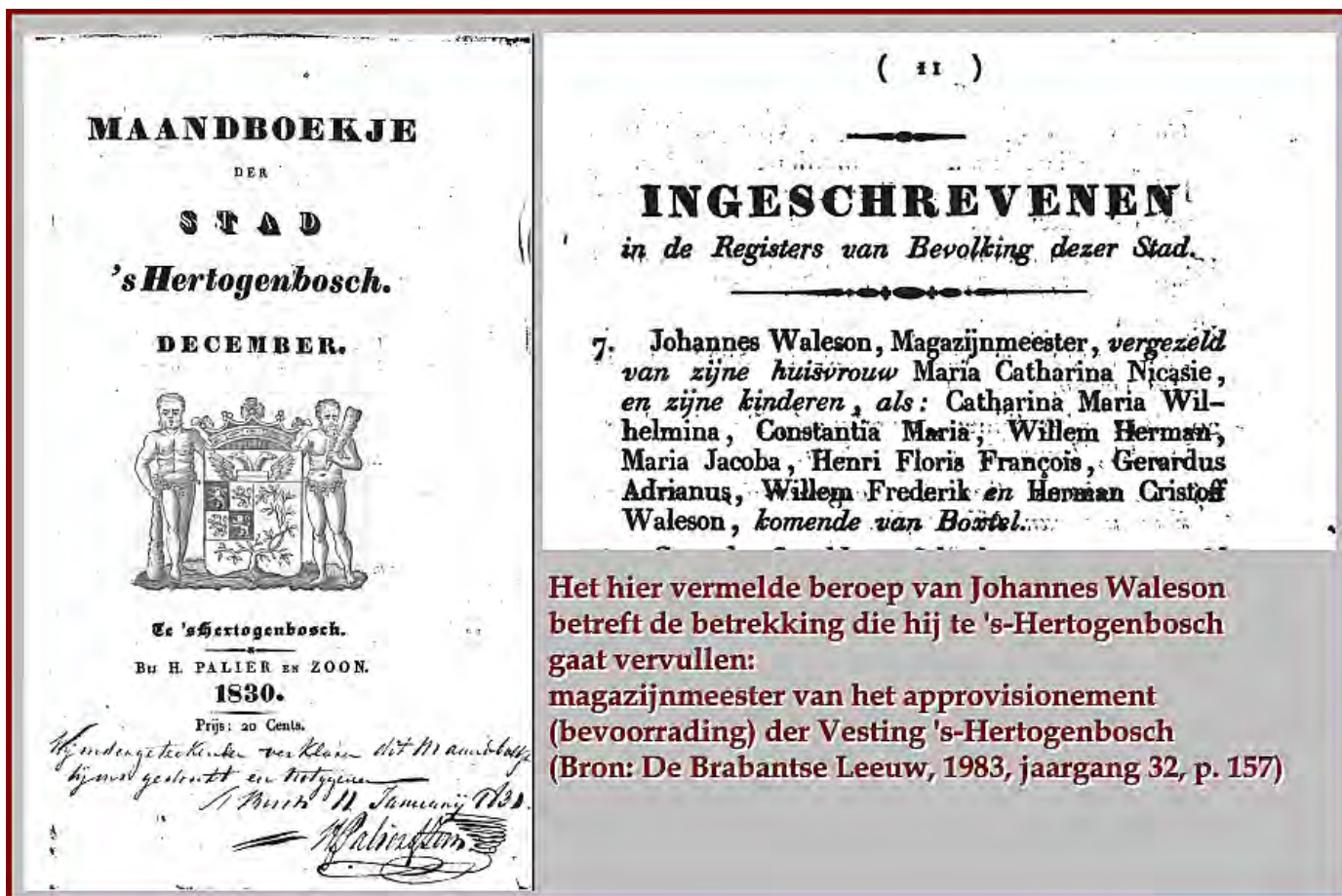
³² Lagere Scholen in de Vereenigde Nederlanden voor den Jare 1826.

Willems Orde.

Een andere zoon van Johannes Waleson, **Johannes Jacobus**, wordt medio november 1831 door koning Willem I benoemd tot 2e luitenant bij de **Mobiele Noord-Brabandsche Schutterij**, doch reeds één jaar later overlijdt hij.

In 1827 eindigt de papierproductie in de eerste Brabantse papierfabriek te Bostel. Waarschijnlijk is Waleson vanaf dat moment op zoek naar een andere baan.

Medio december 1830 verhuist Johannes Waleson met zijn gezin (vrouw en acht van hun kinderen) naar 's-Hertogenbosch, alwaar hij een betrekking heeft aanvaard van magazijnmeester van het *approvisionnement* (bevoorrading) *der vesting 's-Hertogenbosch*.

Benoeming commissarissen papierfabriek

Er worden commissarissen bij de papierfabriek benoemd: de Bostelse burgemeester **A.F. jhr. Speelman van Wulverhorst** die de financiële leiding op zich neemt; **H.A.A.**

van Ertrijck³³, notaris te 's-Hertogenbosch, oud-representant van het volk van Bataafs Brabant in de aanloop naar de totstandkoming van de Bataafse Republiek, alsmede **J. van Beresteijn**, waarschijnlijk de latere burgemeester van Vught, tevens bewoner van kasteel Maurick aldaar.

Nieuwe naam voor de fabriek

De naam is voortaan *Sociëteit der Papier Fabriek & C. te Boxtel*. opgericht per 1 januari 1809.

De Sociëteit neemt tevens de pacht van de graan-, schors- en oliemolens over, zoals indertijd werd vastgelegd in contracten van 13 en 14 januari 1802 door de oprichters van de fabriek en de eigenaar van de molen.

³³ **Hendricus Adrianus Antonius van Ertrijck** is degene die eerder samen met **Joseph Kilian** plannen had voor een snuif- en papiermolen in Boxtel.

P L A N
VAN OPRICHTING
EENER
S O C I E T E I T
DER
PAPIER FABRIEK &c. TE BOXTEL.

ART. I.

De PAPIER FABRIEK te *BOXTEL*, bestaande in een wind- en in een water Papier-molen, met alle derzelve Gebouwen, Gereedschappen, losse goederen, geheel of gedeeltelijk gefabriceerde Papieren, Lompen, Blauwvel, Aluin, Lijm, en al het gene tot dezelve gehoord en volgens de bij deze overgelegde staat aanwezig is, waar onder het aandeel in de onderlinge Brandwaarborg-maatschappij, onder directie van den Heer *JACOB de JONG* te *THAMEN* aan den *AMSTEL*, den 1 Januarij 1809 opgerigt, begrepen is; word door deze SOCIETEIT van de tegenswoordige eigenaren derzelve, overgenomen, voor eene somme van *een honderd zeven en dertig duizend Guldens*, zoo als ook door deze Societeit overgenomen word, de Pagt der Graan, Schors en Olie-molens &c. zoodanig als dezelve bij contracten van den 13 en 14 Januarij 1802 door de Oprichters dezer Fabriek en den Eigenaar van die molens is bepaald.

ART. 2.

Tot het volvoeren van het bepaalde bij art. 1. en om

Zoals uit het hiervoor getoonde document blijkt, neemt de sociëteit de fabriek over voor f 137.000,--. Er worden tweehonderd aandelen van elk f 1.000,-- uitgegeven. We kunnen derhalve spreken van een bedrijf dat geheel werkt naar de laatste stand der techniek en bedrijfsvoering .

Boxtelse watermolens eigendom heer van Boxtel

De Buxtelse watermolens zijn vanouds eigendom van de heer van Boxtel. De laatste heer van Boxtel, **Prins Frederik III van Salm Kyrbourg**, wordt tijdens de Franse Revolutie in juli 1794 te Parijs onthoofd. Hij laat louter schulden na. Zijn zoon en erfgenaam - officier in dienst van Napoleon - **Frederik (IV) Ernst Otto Philip van Salm-Kyrbourg** (1794-1819) weigert de erfenis te aanvaarden. In 1811 doet hij daar voor een rechtbank te Parijs officieel afstand van. Vanaf 1811 is advocaat **Julien Strens**, afkomstig uit het Belgische Overijse (Isque), curator.

De definitieve (gerechtelijke) verkoop van kasteel Stapelen en alle bijbehorende bezittingen, bestaande uit 85 kavels, vindt plaats op dinsdag 25 juni 1816 bij de *Regtbank van Eerste Aanleg* te 's-Hertogenbosch. Doordat er tegen de verkoop verzet wordt aangetekend door een telg uit het geslacht Van Salm-Kyrbourg - welk verzet ongegrond wordt verklaard - duurt het tot zaterdag 16 januari 1819 voordat op het stadhuis van 's-Hertogenbosch de verkoop definitief wordt. Kasteel Stapelen c.a. wordt voor 135.000 gulden aangekocht door de heer **De Grancy**, voluit: **Jonkheer Onno Adolf Marc Guillaume de Senarclens de Grancy van Haanwijk**³⁴, op dat moment 38 jaar oud. Hij wordt ook wel heer van Haanwijk (Sint-Michielsgestel) genoemd. Vanaf 1822 mag hij zich baron noemen.

De eigenaren van de papierfabriek hebben gewacht tot het beslag op de bezittingen behorende bij kasteel Stapelen is opgeheven en er een nieuwe eigenaar is, voordat ze nadermaal trachten de watermolen waarin de papierfabriek was ondergracht, te kopen.

Vermelding watermolen in gebruik als papierfabriek in verkoopadvertentie

De kopen nos. 23, alsmede 59 tot en met 64 hebben betrekking op de onderdelen van de Buxtelse watermolens die worden gehuurd door en in gebruik zijn door de papierfabriek.

³⁴ **Onno Adolf Marc Guillaume de Senarclens de Grancy** (1780-1836), per 28-8-1814 als jonkheer in de adelstand verheven, per 4-6-1822 benoemd tot baron. Opmerking: in een gedrukt document betrekking hebbend op de verkoop van Stapelen c.a. in 1819 wordt De Senerclens de Grancy reeds aangeduid met de titel baron, terwijl volgens beschikbare gegevens hij deze titel eerst in 1822 verwerft... (onbekend is wanneer voornoemd document is gedrukt).

23°. Een Perceel Weiland, genaamd het *Weike* voor den Molen, met *Schaarhout*, en de *voorpo-
ring* met *Abeelen* beplant, groot ongeveer twee *Lopense*, elf *Roeden*, gelegen te *Boxtel* binnen,
belend aan de eene zijde de *Dommel*, aan de andere zijde den *Molenweg*, het eene einde de
Kromme Wiel, het ander einde den *Watermolen*; in gebruik bij de *Societeit der Papier-Fabriek*
te *Boxtel*.

59°. Een *Water- en Ros-Olie-Molen* gequoteerd N°. 430, gelegen onder *Breukelen*, bestaande in
een *Houten Gebouw*, met *pannen dak*, met een *waterrad* en verder *toebehoren*, aan de westzijde
van het *Smalle Water*, strekkende van de eene zijde aan het *Smalle Water*, van de andere zijde
Cornelis van der Velden, van het eene einde langs den *Molenweg*, van het ander einde langs de
Dommel; in gebruik bij de *Societeit der Papier-Fabriek* te *Boxtel*.

(10)

60°. Een *Water-Koorn-Molen*, genaamd den *Winter Koorn-Molen*, gequoteerd N°. 430, gelegen
onder *Breukelen*, bestaande in een *Houten Gebouw*, met *pannendak*, met een *waterrad* en verdere
toebehoren, strekkende met eene zijde aan het *Smalle Water*, met de andere zijde en een einde
aan de *Dommel*, met het ander einde aan den *Molenweg*; in gebruik bij de *Societeit der Papier*
Fabriek te *Boxtel*.

61°. Een *Water-Koorn-Molen*, gequoteerd N°. 428 gelegen onder *Breukelen*, bestaande in een
Houten Gebouw met *leijen dak*, met twee *Raderen* aan de zuidzijde van den arm van de *Rivier de*
Dommel, belend aan de eene zijde en een einde den *Papier-Molen*, aan de andere zijde de *gesais-*
siseerde partij, aan het ander einde den *volgenden Molen*, in gebruik bij de *Societeit der Papier*
Fabriek te *Boxtel*.

62°. Een *Water- Run- of Schors-Molen*, gequoteerd N°. 429, bestaande in een *Houten Gebouw*,
met *pannen dak*, met een *Rad* aan de noord zijde van de *Rivier de Dommel*, gelegen onder *Breu-*
kelen, belend aan de eene zijde den *vorigen Molen*, aan de andere zijde en een einde de *gesais-*
seerde partij, aan het ander einde de *Rivier de Dommel*, in gebruik bij de *voorn. Societeit der*
Papier-Fabriek te *Boxtel*.

63°. Eene *Houten Sluis*, gelegen onder *Breukelen*, nabij de *voors: Molens*, behorende bij en
tot dienst van dezelve, en liggende tusschen de *Watermolens* en den *Seenweg*.

64°. Een stuk *Land*, gelegen onder *Breukelen* nabij de *voors: Molens*, zijnde den *weg naar*
dezelve geleidende, beplant met *Klomp-boomen*, met twee *streepjes weide*, ter *weerszijden* van
gezegden *weg*, groot ongeveer een *Lopense*, belend rondom de *Rivier de Dommel* en den *Mo-*
lenpad; in gebruik bij *voorn. Societeit*.

Kopij der Verklaring.

Op heden den negentienden Januarij 1800 negentien, compareerde ter Griffie der Regtbank van Eersten Aanleg Zitting houdende te 's HERTOGENBOSCH.

De Heer van *Ertrijck* Prokureur voor deze Regtbank, welke verklaard heeft, zoo als hij verklaart bij deze, dat de Adjudicatie en Toewijzing van de Massa der Goederen hier voren omschreven, welke hem gedaan is ter Audientie der Verkoopingen bij Geregtelijke Uitwinning gehouden voor leze Regtbank, den zestienden dezer maand Januarij 1800 negentien, voor en omme de Somme van Honderd Vijf en Dertig Duizend Guldens, is voor en ten behoeve van den Hoog Edele Gebooren Heer *ONNO ADOLPHE MARC WILLEM BARON DE SENARCLENS DE GRANCIJ VAN HAANWIJK*, wonende te Haanwijk, onder St. Michiels-Gestel, welke ten deze mede present en gecompareerd zijnde, verklaard heeft, zoo hij verklaart bij deze, gemelden aankoop te accepteren, met belofte van den Koopprijs te zullen voldoen en de Voorwaarden in de Verkoop-Conditien bepaald promptelijk te zullen nakomen en exëcuteren.

Van welke Comparitie, Verklaringen, Acceptatie en Belofte aan de Heeren Comparanten deze Aete is geotroijeerd, welke zij met mij Griffier hebben getekend:

(was getekend)

O. A. M. W. BARON DE SENARCLENS
DE GRANCIJ VAN HAANWIJK,
H. A. A. VAN ERTRIJCK,
LEVISSE Griffier.

Geregistreerd te 's Bosch, den negentienden Januarij 1800 negentien, deel acht, folio honderd negentig, vak vier, ontvangen voor Verklaring zeven en veertig cents, voor Redactie negen en vijfug en een halve cents, en voor de verhogingen zeven en twintig cents.

(get.)

R I T S.

Kopij van Verklaring inzake de verkoop van Stapelen. We zien dat op dinsdag 19 januari 1819 advocaat en procureur **H.A.A. van Ertrijck** betrokken is bij de verkoop aan baron De Senerclens de Grancy. Het is deze zelfde Van Ertrijck die eerder, samen met Joseph Kilian trachtte een snuif- en papiermolen in Boxtel te beginnen.

De nieuwe eigenaar van Stapelen, baron De Senerclens de Grancy weigert echter de als papierfabriek in gebruik zijnde watermolen te verkopen. Mogelijk worden dan plannen geboren om de fabriek te verplaatsen naar een locatie in de directe omgeving. Men ziet kans een perceel grond aan te kopen op de **Tongerensche Heide**, nabij het **Leysenv**³⁵ en **Langven**³⁶. Die keuze is logisch. De grond is te koop, doch voldoet aan een andere belangrijke eis in verband met papierproductie: aanwezigheid van voldoende (schoon) water. De verhuizing van *l'infatigable* heeft betrekking op de nabij de watermolen gebouwde achtkantige, houten windmolen,

³⁵ **Leysenv** gelegen in park Molenwijk, is gedurende een lange periode in gebruik als openluchtwembad. In het ven ligt een klein begroeid eilandje.

³⁶ **Langven**, gelegen in park Molenwijk. Hiervan resteert een klein deel en is thans gelegen in het park De Groene Warande. Een groot deel van het ven wordt gedempt ten tijde van de aanleg van de spoorweg van Vught naar Boxtel.

alsmede een stenen gebouw dat op palen boven het water staat. In de beschrijving is sprake van *boven de Dommel*.

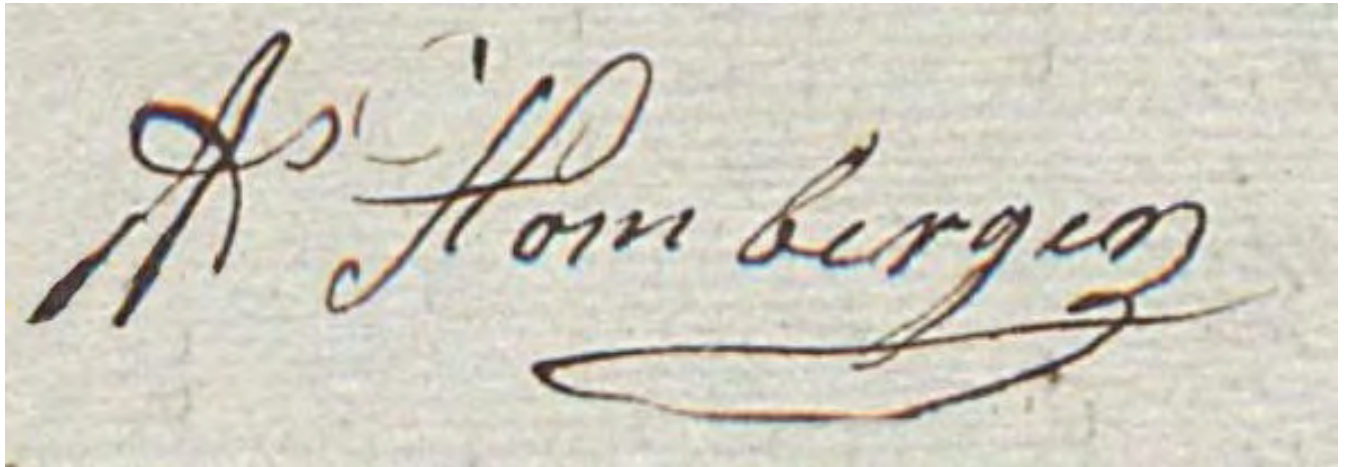

Boxtel, laaglandbeek De Dommel, met rechts - kolkend water uit molengang - het gegraven Smalwater (oorspronkelijke naam Molengraaf). Van links naar rechts in beeld zijnde gebouwen: toren Sint-Petruskerk in centrum nabij Markt; dubbele watermolen op de Dommel; dubbele watermolen op Smalwater, waar tussen 1802 en 1819 in een der molens de eerste Boxtelse papierfabriek is gevestigd. Het is mogelijk het grootste watermolencomplex van geheel Noord-Brabant. Links, aan de overzijde van de Dommel, op de Molenweide enige honderden meters verder, staat tussen 1681 en 1858 een standerdmolen (hier niet zichtbaar), eveneens eigendom van de heer van Boxtel. Deze verhuist omstreeks 1858 naar Geffen waar hij tegenwoordig nog steeds aanwezig is. Hij draagt er de naam De Vlijt.

Adriaan Hombergen meester molenmaker èn molenverplaatser

Adriaan Hombergen wordt geboren te Beugen, op 15 mei 1769 aldaar (R.K.) gedoopt en overlijdt te Oisterwijk op 14 september 1837. Gedurende zijn leven zal hij wonen te Beugen, Erp, Udenhout en Oisterwijk (aan de Lind) Hij is tweemaal getrouwd: zijn eerste huwelijk betreft **Elisabeth Petronella Leijffers**, te Cuijk in 1796 en het tweede **Adriana van der Loo**, te Oisterwijk in 1817. Van beroep is hij meester-molenmaker. Als hij in Oisterwijk woont, heeft hij daar een grote molenmakerij met vijf knechten. Hij is tevens graanverkoper en kroeghouder. In de periode dat hij te Erp woont, wordt er 's nachts bij hem ingebroken.

Van vrijdag 5 april 1799 dateert een justitiële verklaring (proces-verbaal) opgemaakt door de Erpse schepenen³⁷. Hombergen moet dit document ondertekenen, zodat we zijn handtekening kennen³⁸.

A close-up photograph of a handwritten signature in dark ink on aged paper. The signature is written in a cursive, historical style and reads 'A. Hombergen'. The ink is dark brown or black, and the paper has a slightly textured, off-white appearance.

Handtekening Adriaan Hombergen in 1799. Schepenprotocollen, Erp.

Onduidelijk is vooralsnog waar en van wie hij de techniek van het in zijn geheel verplaatsen van gebouwen heeft geleerd, doch bekend is dat in ieder geval twee molens in hun geheel, zonder deze eerste af te breken, onder zijn supervisie zijn verplaatst.

Techniek verplaatsen complete gebouwen

De techniek van het verplaatsen van complete, intact gelaten, gebouwen wordt mogelijk voor het eerst beschreven door **John Stow** in '*The Survey of London*', in het jaar 1598. Gebouwen zijn dan nog niet voorzien van allerlei leidingen (elektriciteit, gas, water, glasvezel, etc.), terwijl het arbeidsloon voor afbreken en verderop weer opbouwen duur is. Het kan derhalve lucratief zijn een gebouw in zijn geheel te verplaatsen. Deze techniek is dus reeds langer bekend, doch bepaald niet iets dat je uit een boek kan leren uitvoeren. Het is verbazingwekkend dat een Brabantse molenmaker nota bene in een periode dat Brabant nog aan het ontwaken was na eeuwenlange knechting op allerlei gebied, een dergelijk huzarenstukje uithaalt. Hoe dan ook, Hombergen wordt benaderd door de directie van de Boxtelse papierfabriek met het verzoek de windmolen en bijgebouw bij het Smalwater over te brengen naar

³⁷ De latere eigenaar van 2 papierfabrieken te Boxtel, waaronder Molenwijk, **Adam Hendrik Velsen** (1778-1835) was tussen 1803 en 1813 schout civiel en later maire (burgemeester) van Erp.

³⁸ BHIC 's-Hertogenbosch, schepenprotocollen Erp 1798-1804, toegangsnummer 7690, inventarisnummer 84.

de ruim één kilometer verder gelegen nieuwe locatie. Hombergen zal ongetwijfeld in Boxtel op inspectie zijn geweest om de te verplaatsen bouwwerken te bezien, de af te leggen afstand, alsmede de gesteldheid van het terrein waarover dat moest gaan gebeuren. Tevens zal hij het gewicht van de te verplaatsen objecten - bij benadering - hebben berekend. Na het vaststellen dat het terrein geschikt is om de klus uit te voeren zal een rekensom, dat het in zijn geheel verplaatsen van de objecten goedkoper is dan afbreken en weer opbouwen, de directie overtuigd hebben. Ongetwijfeld zal men deugdelijke garanties hebben laten vastleggen ten aanzien van een eventuele schadevergoeding voor het geval het mis zal gaan.

Hombergen heeft dit kunstje reeds, tenminste één keer, eerder gedaan. Zo weten we dat hij in mei van het jaar 1811 in Schijndel bezig is met het verplaatsen van de korenmolen aldaar, die gold als een der grootste en zwaarste in het departement³⁹. De molen moet worden verplaatst over een afstand van een half uur gaans, zo'n 2,5 tot 3 km. Hij schat hiervoor veertien dagen nodig te hebben en de molen iedere dag tweehonderd stappen te verplaatsen⁴⁰.

Bericht in Journal du Département des Bouches du Rhin van 31 mei 1811

³⁹ Nederland is tussen 1810 en 1813 ingelijfd bij het eerste Franse Keizerrijk van **Napoleon Bonaparte**. Dientengevolge is Nederland ingedeeld in departementen. Noord-Brabant heet dan Département des bouches du Rhin.

⁴⁰ Rotterdamsche Courant, 4 juni 1811 - Journal du Département des bouches du Rhin, 31 mei 1811.

Rondhout, zweepingen, kabels, kaapstanders en mankracht

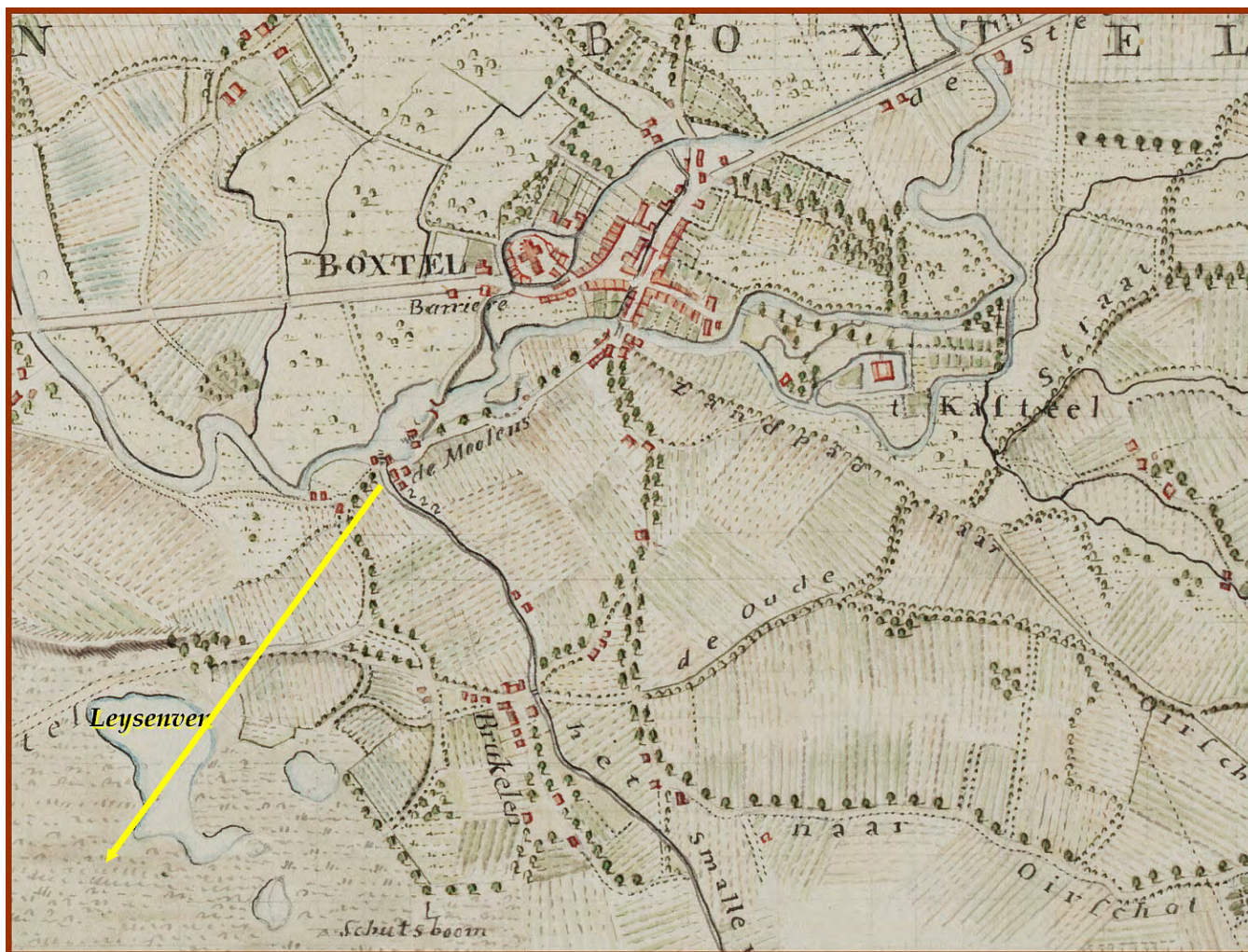
Donderdag 26 augustus 1819 begint Adriaan Hombergen aan zijn Boxtelse klus⁴¹. Tevoren is het terrein, over de te volgen route, terdege verkend en ontdaan van mogelijke obstakels en te grote oneffenheden. Het benodigde materiaal bestaat uit beukenhouten rollers, koppelijzers, keerklossen, balken, eikenhouten platen, schijven, kabels en vijf kaapstanders. Voorts zijn twintig sterke mannen ingehuurd. De voortgang wordt gedurende de navolgende twaalf dagen dagelijks met veel belangstelling door Boxtelse inwoners en nieuwsgierigen uit de wijde omtrek gevolgd. Er wordt begonnen met de molen. Opmerkelijk mag worden genoemd dat daar alleen '*de maalbalken en hunne cijlinders*' uit worden verwijderd. Niettemin dit gegeven resteert toch een te verplaatsen gewicht van maar liefst 500.000 ponden (240.000 kg)!

De molen wordt geplaatst en voortgetrokken op een slede, bestaande uit vijf dwarsbalken, ieder van 11 (28,7 cm) bij 14 (36,54 cm) Rijnlandse duimen (1 Rijnlandse duim = 2,61 cm) dikte met daaronder tien dergelijke balken, elk 50 voet (15,7 m) lang paarsgewijze aan de bovenste balken door koppelijzers en keerklossen verbonden. Aan ieder paar balken is een stel schijven aangebracht waardoor de kabels lopen.

De molen zelf is met de slede verbonden door middel van *zweepingen* (lange balken) Onder ieder paar balken lopen dertien rollen, bestaande uit gedraaid beukenhout, ter dikte van 14 duim (ca. 36,5 cm) en met een lengte van 4,5 voet (ca. 1,42 m), lopende over eiken platen van 5 duim (ca. 13 cm) dikte, die op de grond zijn geplaatst. Aan de slede zijn kabels bevestigd die verderop in het terrein met vijf, in de grond verankerde kaapstanders (windas of verticale lier) zijn verbonden⁴².

⁴¹ Overijsselsche Courant, 31 augustus 1819

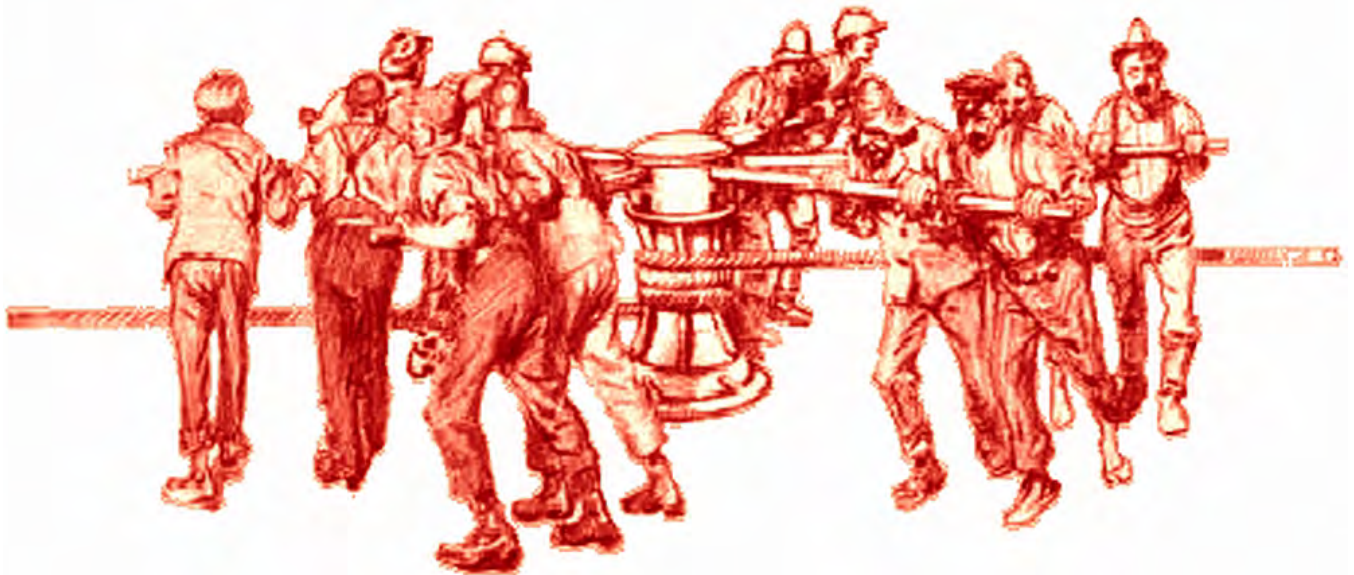
⁴² Goessche Courant, maandag 4 oktober 1819, pag. 2

Detail kaart van 3 maart 1801 door landmeters Fr. Beijerinck en B. Wisboom, derhalve daterend van vóór het bestaan van de papierfabriek. De gele lijn toont aan de voet ervan de plek waar de papierfabriek tot augustus 1819 aan het Smalwater staat (zie ook aantekening op kaart 'de Moolens'). Bij de punt van de gele lijn moet ongeveer de locatie zijn geweest waar de molen naar toe wordt geplaatst, terzijde van het Leysenven. De gele lijn beoogt niet het gevolgde traject van de verplaatsing aan te geven.

Het is heel wel mogelijk dat de afstand deels over de (onverharde) weg (Zandvliet) en latere Molenwijkseweg geschiedt. De houten achtkantige molen en een stenen gebouwtje worden in 13 dagen verplaatst over een afstand van 1.166 meter. Merk op dat er in die tijd meer vennen in die omgeving aanwezig zijn. Een van die vennen wordt deels gedempt bij de aanleg van de spoorlijn van 's-Hertogenbosch naar Boxtel/Eindhoven. In de jeugdijaren van scribent dezes - vijftiger jaren der twintigste eeuw - ligt tussen genoemde spoorlijn en de Ridder Van Cuijkstraat nog een perceel onbebouwd land dat *Het Riet* werd genoemd: een restant van het, bij aanleg van de spoorlijn gedempte, ven dat omzoomd was door riet. In de winter is het ijs

natuurlijk erg gewild bij de jeugd: uw scribent is er een tot aan zijn middel door heen gezakt... Later is ook dit restant dichtgegooid en is thans erf behorende bij een huis aan de Ridder van Cuijkstraat. Onderaan de kaart staat nog aangetekend *Schutsboom*: daar moet van een der Boxtelse gilden de boom hebben gestaan waarop de vogel wordt geplaatst waar op wordt geschoten.

Voorbeeld van een kaapstander. Voor zware lasten bestaan grotere en zwaardere uitvoeringen, die (deels) in ijzer zijn uitgevoerd. In het houten frame de verticale houten cilinder of gangspil, met bovenaan de daarin aangebrachte handspaken. Ze worden o.a. bij de bouw van molens ingezet. Ook in havens, aan boord van schepen en in fabrieken komen ze dan veelvuldig voor.

Bij iedere kaapstander staan vier mannen die op commando de spaken van de kaapstander beginnen rond te draaien, waardoor héél langzaam de kabel zich om de gangspil van de kaapstander windt en tegelijkertijd de zware vracht op de slede over de rollers voortbeweegt. Als de slede met daarop de molen het einde van de op de grond liggende eikenhouten platen nadert, moet worden gestopt om in reserve gehouden eiken platen vóór de platen met daarop de slede met molen neer te leggen, waarbij men natuurlijk goed de juiste route in de gaten moet houden. Van tijd tot tijd worden eveneens de vijf kaapstanders van hun grondverankering losgemaakt om verderop in het terrein te worden geplaatst. Deze procedure blijft zich, tot aan het eindpunt, steeds herhalen. Hombergen zal ongetwijfeld steeds aanwezig zijn geweest om het zeer bijzondere transport in goede banen te leiden en in te grijpen als er iets dreigde verkeerd te gaan. Hoe dan ook: als de beschrijvingen juist zijn wordt, tijdens het verplaatsen, de molen nog in werking gezet ook. Met ander woorden: met laat de

wieken draaien. Wellicht vormt dit een demonstratie van Hombergen om te tonen dat hij alles onder controle heeft...

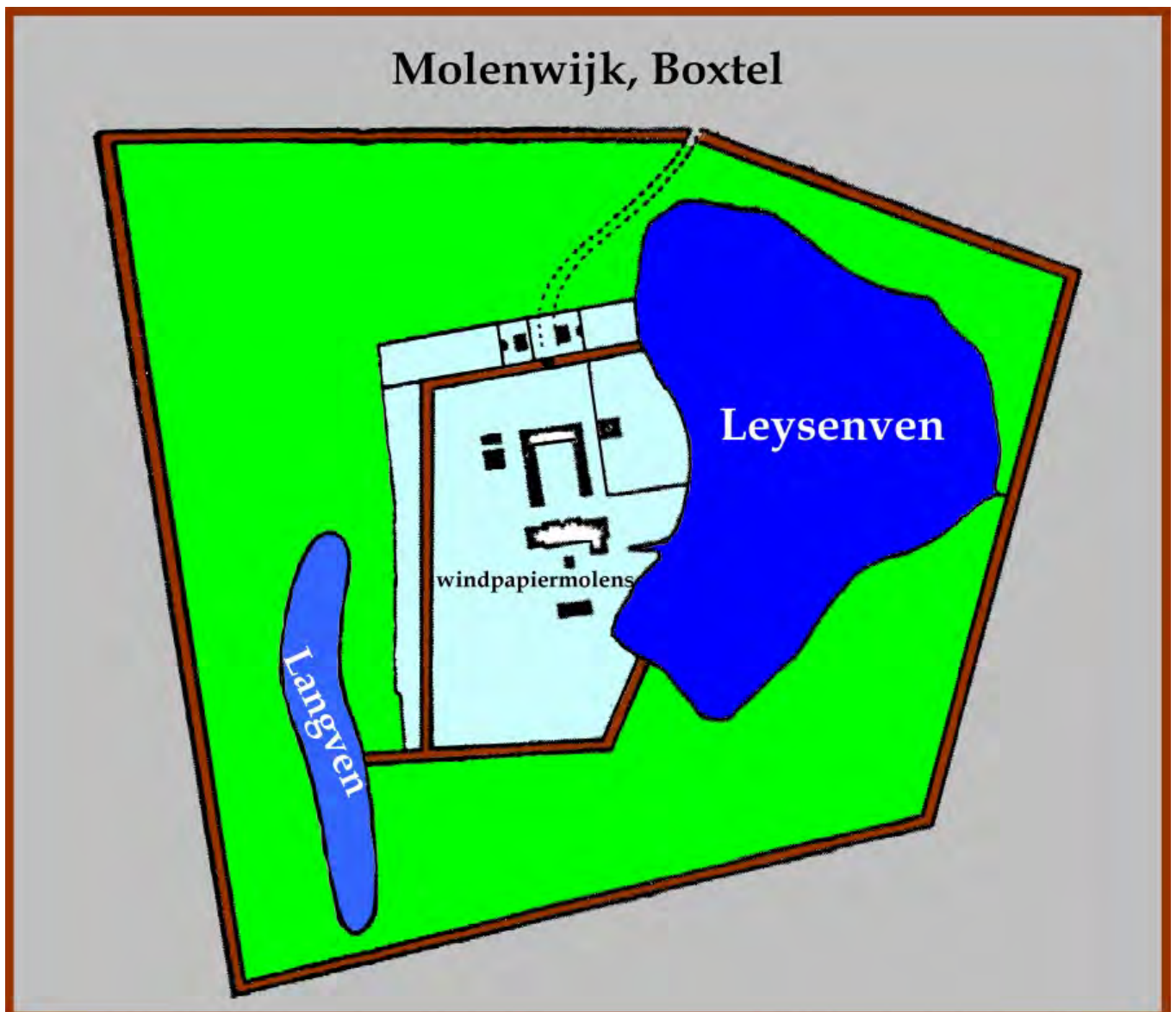
Tongerensche Heide, Bosten. De papierfabriek met twee molens naast het Leysenven. Detail kaart Bosten periode 1836-1843.

Er zijn zelfs toeschouwers die de molen binnengaan terwijl deze wordt voortgesleept. Volgens hun bevindingen geschiedt de verplaatsing zo gelijkmatig dat er in het geheel geen trillingen merkbaar zijn. Op de zolder van de molen plaatst men een glas water dat zelfs geen rimpeling vertoont...⁴³

Per dag legt men aldus een afstand af van ongeveer 450 Rijnlandse voeten (ca. 141 meter). Twaalf dagen later bereikt men ongedeed de locatie waar de molen moet komen staan. Daar zijn tevoren de fundamenten al in gereedheid gebracht. Dat is nog niet alles. Er moet ook nog een bijgebouw worden verplaatst, dat op palen boven water staat. Het is ruim voorzien van ramen met glas er in. De afmetingen, in

⁴³ Goessche Courant, maandag 4 oktober 1819 pag. 2

Rijnlandse voeten, bedragen hoog 25, breed 23 en lang 27 (hoog: 7,85 meter, breed: 7,22 meter; lang: 8,48 meter). Dit gebouw bestaat voor het grootste gedeelte uit metselwerk en binnen zijn stenen zinkkisten aanwezig. Er was berekend dat het gewicht ruim 60.000 ponden of ca. 28.800 kg bedraagt (toenmalig Nederlands pond is 480 gram; Latijn: libra, afgekort lb). Hombergen en zijn ploeg slaagt er in dit bouwsel in vijf dagen tijd over te brengen. Hij heeft er de laatste drie dagen niet eens kaapstanders bij nodig: de 20 werklieden trekken de kabels met de hand voort. Opvallend hierbij is, dat er tijdens het transport niet één glas van de ramen sneuvelt en dat ook het metselwerk zonder noemenswaardige schade blijft.

Klus in twaalf dagen geklaard zonder schade of ongeval

Begonnen op donderdag 26 augustus 1809, is de klus waarschijnlijk op vrijdag 8 september dat jaar gereed. Er wordt gemeld dat de overbrenging twaalf dagen duurt. Er van uitgaande dat uitsluitend op de zondagen niet wordt gewerkt, komen we uit op die datum. Molen en bijgebouw worden over een afstand van 3.714 Rijnlandse voeten of 1.166 meter verplaatst. Tijdens deze hele operatie doet zich niet één noemenswaardig ongeluk voor. Hombergen wordt lof toegezwaaid voor de kunde en bekwaamheid die hij aan de dag legt, alsook de bedaardheid en zekerheid waarmee hij leiding aan deze unieke operatie geeft. Het zal in Boxtel en wijde omgeving ongetwijfeld het gesprek van de dag zijn geweest.

HAARLEM. Aan onderstaanden verleen wij eene plaats :

In uwen geachten *Letterbode*, N°. 23, van dit jaar, wordt melding gemaakt van het verplaatsen van Huizen door de Amerikanen, van de eene naar de andere plaats; ik ben zoo vrij UEd. door dezen opmerkzaam te maken op het niet geheel vreemde, hoewel meer ongewone dier kunst ook in ons Vaderland. Voor ongeveer 20 jaren werd te Boxtel; nabij 's Bosch, een Papier-molen, met het beste gevolg, op eenen aanzienlijken afstand verktoojen; en alhier ter stede werd het woonhuis, dat op dit oogenblik afgebroken wordt; staande in de Nieuwe Kruis-sstraat, op den hoek der St. Pieter-sstraat, in het jaar 1642, met gelijk gevolg verplaatst; blijkens een vierregelig versje, dat in den gevel van dat huis op een' steen geplaatst was, aldus luidende :

„ Door hulp van God den Heer
En vijfels groot van kracht
Ben ik festig pasfen veer
Van mijn plaats hier gebragt. ”

Haarlem,
den 14 Julij 1846.

Met hoogachting,
UEd. Dw. Dienaar,
C. K. DE GEUS.
D 2

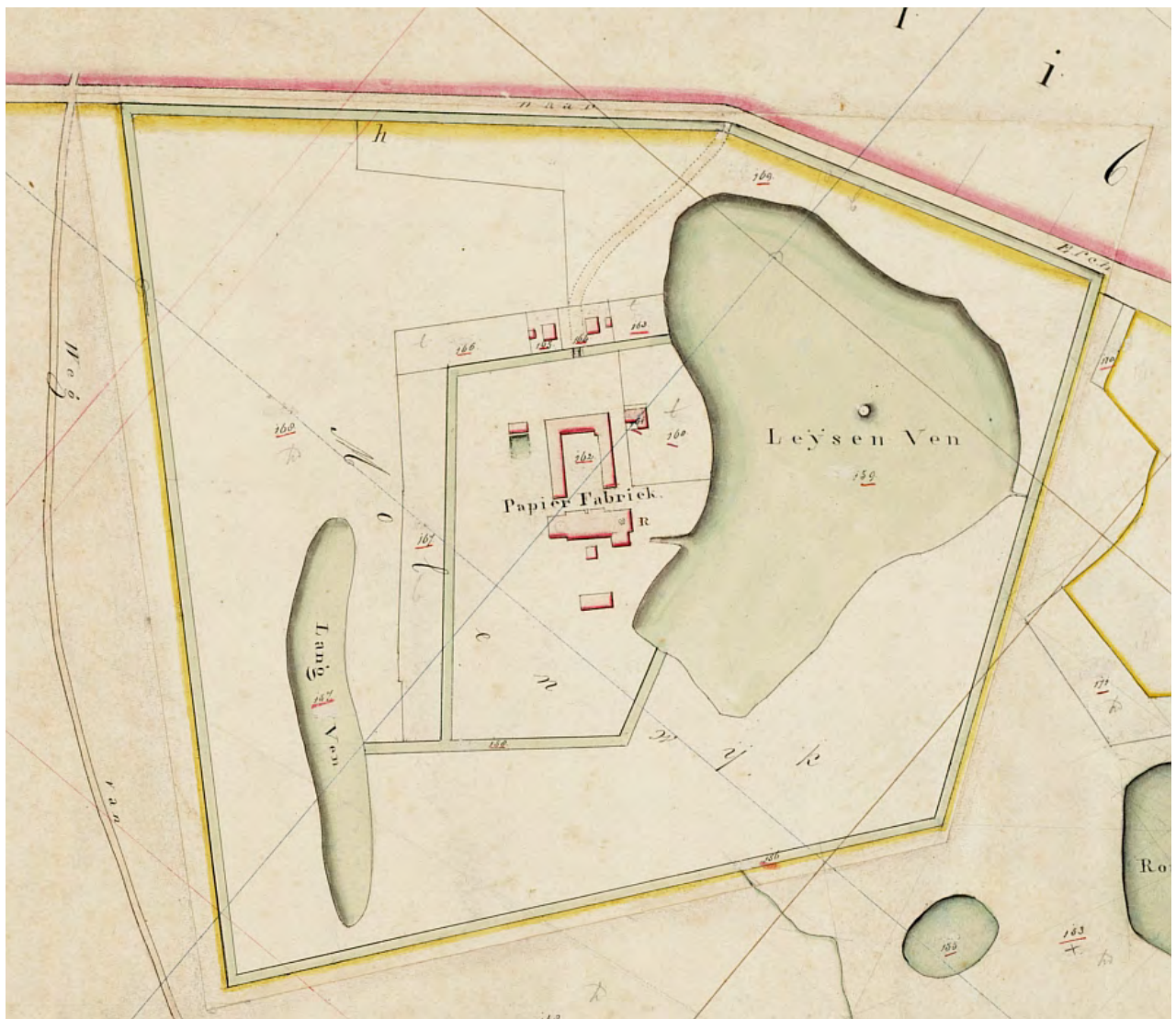

Let op het woordgebruik in de tekst hierboven: verkrooijen (voltooid deelwoord van verkruien) hier in de betekenis van (langzaam) voorttrekken.

Enige dagen later kan de windmolen op de nieuwe locatie worden ingezet voor de papierproductie. Reeds kort nadien krijgt het perceel Tongerensche heide met daarop de papierfabriek de naam **Molenwijk**. Bij het **Leysenvan** ligt dan een uitgebreid industrieel complex.

Het bestaat uit:

- 2 windmolens met wrijfbakken en rollers (na de verplaatsing van l'infatigable wordt later nog een tweede windmolen bijgebouwd)
- stofhuis met zinkkisten
- werkhuis met stofkisten, waterpersen en kuipen
- pakkamer met droogpersen
- lompenmagazijn
- kantoor en droogzolder
- twee droogschuren met de nodige gereedschappen
- lijmhuis met kuipen en ketels
- blekerij met dichte kisten
- herenhuis
- vier arbeiderswoningen
- moestuin, boomgaard, bouw- en weiland, heidegrond en waterkolken.

Het Leysenven in het huidige wandelpark Molenwijk met rechts achteraan een der velden van voetbalclub ODC. Daar traint vanaf 1956 enige jaren het Nederlands elftal. Tussen 1933 en 1976 is een deel van het ven een drukbezocht openluchtzwembad. (foto: Ruud van Nooijen)

Locatie molens en gebouwen papierfabriek Molenwijk op oude kaart Bostel, half doorzichtig geprojecteerd op hedendaagse kaart (Google Earth). Positie molens en gebouwen in geel. Rechts van de positie waar het woord spoorlijn staat, is vaag de vijver zichtbaar die vóór de redoute (veldversterking) uit februari 1839 is gelegen. De redoute is door de begroeiing als zodanig op deze luchtfoto niet herkenbaar. AD 1839 is dit voornamelijk open terrein (heide). Tussen 1830-1839 verblijft het veldleger van een kleine 50.000 man in Noord-Brabant. In 1833 zijn in Bostel (3.600 inwoners) zo'n 1.000 militairen en 560 paarden ingekwartierd. Gevolg van de afscheiding van België van de rest van Nederland!

In zijn historische beschrijving van de Meierij tekent **A.C. Brock**⁴⁴ onder meer de volgende passage op inzake Bostel: *Ook had men over eenige jaaren, bij de twee Watermolens, even buiten het Dorp, eenen Wind-Papiermoolen aangelegt, welker Papierfabriek hier zeer is toegenoomen; Dan zederd de Baronie van Heer is veranderd is, heeft men deezen Moolen moeten verplaatsen, en is dit zwaar gevaarte in zijn geheel, meer dan een vierde van een uur ver, verbragt, en op de heide geplaatst.*

⁴⁴ **Brock, Adriaan Cornelis**, geboren te Sint-Oedenrode 26-8-1775, overleden Sint-Oedenrode, 7-5- 1834. Koster te Sint-Oedenrode die enige manuscripten maakte over de historie van zijn leefomgeving.

Hierin zien we derhalve een bevestiging van het verhaal dat de molen 'in één keer (*in zijn geheel*) wordt verplaatst.

Wat de kosten van deze gehele operatie bedragen is onbekend.

Ontstaan naam MOLENWIJK

De naam **Molenwijk** ontstaat al snel en wordt aanvankelijk gebruikt als naam van de daar naartoe verplaatste papierfabriek⁴⁵:

De groote PAPIER-FABRIJK, genaamd MOLENWIJK.

De Boxtelse papierfabriek is in ieder geval in Boxtel en omgeving kennelijk als zodanig bekend. Deze naam zien we echter niet in alle krantenberichten en advertenties inzake de Boxtelse papierfabriek terug.

Eeste Brabantse Papierfabriek te Boxtel (Molenwijk) in 1829 buiten bedrijf...

... en, omtrent 2 jaren geleden, aan de papier fabriek, welken eerste windmolen vroeger op gemeenten-grond gebouwd, bij den verkoop der heerlijkheid aan den Baron DE GRANCY, van daar op de Boxtelsche heide is verkrooijen, ter bezigtiging van welke kunstbewerking vele nieuwsgierigen derwaarts werden gelekt, ter zeldfer tijd is hierbij, ten dienste der fabriek, nog een molen gevoegd. Beiden staan thans buiten werking.

Bron: deel van een beschrijving van Boxtel op blz. 531/532 van:
De Noord- en Zuid-Brabantsche Faam
Tijschrift voor den Beschaafden Stand
voor Januarij 1829, No. I
's Hertogenbosch ter Boekdrukkerij van J.H. Smeets

⁴⁵ De Noord-Brabander van 8 maart 1836 / Algemeen Handelsblad van 29 maart 1836

De Gouverneur der provincie Noord-Brabant, als geauthoriseerd zijnde om onderhands te doen plaats hebben de verhuring voor den termijn van vijf jaren, van de aan het Rijk toebehoorende *Papier-fabriek*, met alle de daaraan zijnde gehoorigheden, bestaande in: twee wind-papier-molens, heeren huizinge en andere wouingen en gebouwen, staande en gelegen te Boxtel, in de gemelde provincie; roept bij deze op, elk en een iegelijk, welke genegen zijn mogt om zoodanig huur-contract aan te gaan, ten einde zich bij hem Gouverneur aan te melden, om de vereischte inzage van de conditien van verhuring en de verder benoodigde inrichtingen te kunnen erlangen.

's Hertogenbosch, den 8sten Julij 1830.

A. J. L. VAN DEN BOGAERDE.

Nederlandsche Staatscourant, zaterdag 17 juli 1830. Boxtelse papierfabriek en bijgebouwen zijn te huur.

1830 4 Febr. Jonkh. A. J. L. van den Bogaerde tot gouverneur der provincie Noord-Brabant benoemd.

Deel van pagina 167 van de Almanak voor de Provincie Noord-Brabant voor het Jaar 1831: A.J.L. van den Bogaerde (van Terbrugge) is kort ervoor, per 4 februari 1830 benoemd tot gouverneur van Noord-Brabant. Het is bijzonder voor een Belg dat hij, ook na de afscheiding van België, in functie mag blijven.

(13395) JOHANNES HENDRIK VAN DEN
 HAM, openbaar Notaris, residerende te *Boxtel*,
 heeft, ten overstaan van den Heer Vrederegter
 van het Kanton *Boxtel*, op Woensdag den
 23sten Maart 1836 provisioneel verkocht: De
 Groote PAPIERFABRIEK, genaamd *MOLENWIJK*,
 bestaande in twee PAPIER-WINDMOLENS en annexe
 GEBOUWEN, staande te *Boxtel*, Provincie *Noord-Brabant*.
 Inzet . . . f 14100
 120 slagen. » 600
 —————
 f 14700
 De definitieve verkooping zal plaats hebben op Woens-
 dag den 6den April 1836, des Namiddags om Vier Ure,
 ten Huize en Herberge van JOHANNES JOSEPHUS
 OFFERMANS, in het *FORTUIN*, te *Boxtel*.

Algemeen Handelsblad, dinsdag 29 maart 1836. Herberg Het Fortuin, waar de verkoping zal plaatsvinden, ligt op de Markt te Boxtel, nabij begin Clarissenstraat. De fabriek wordt hier aangeduid met de naam MOLENWIJK.

Teloorgang Buxtelse papierfabriek Molenwijk

En de Buxtelse papierfabriek? Zoals reeds gezegd wordt nabij het Leysen ven een tweede windmolen bijgeplaatst en zijn er de nodige bijgebouwen. Na een periode van voorspoed gaat het bergafwaarts. In het jaar 1822 koopt burgemeester **Speelman van Wulverhorst** de fabriek. De grond is echter niet van hem. Hij slaagt er niet in geld bijeen te krijgen teneinde de grond te verwerven en de papierfabriek weer rendabel te maken. In 1827 eindigt de productie. Speelman van Wulverhorst is gedwongen de gebouwen en grond te verkopen aan het rijk. Een der windmolens wordt afgebroken, de andere doet later nog gedurende geruime tijd dienst als (industriële?) oliemolen.

Elders in Boxtel, in **Kleinder-Liempde (De Bolken)**, wordt in 1826 door **Adam Hendrik Velsen** nabij de Dommel een achtkantige windmolen gebouwd als onderdeel van een andere papierfabriek doch ook die legt, nog in de loop der negentiende eeuw, het loodje. Nederland reageert traag op de in Engeland begonnen

industrialisatie, waaruit onder meer een machinale papierproductie ontstaat, waar geen handschepper tegenop kon. Onder andere dit gegeven vormt een harde dobber voor onder meer de Boxtelse papierfabrieken. Zo meldt het Algemeen Handelsblad van 21 juli 1852 onder de kop *AMBACHTS EN FABRIEKSNIJVERHEID: Ongunstig de Papierfabriek te Boxtel*. In een andere krant⁴⁶ maakt de Nederlandse papierindustrie bezwaar tegen de hoge lompenprijzen.

1819 Een departement tot Nut van 't Algemeen te 's Hertogenbosch opgericht.

Aug. Verplaatsing der molens van de papier-fabriek te Boxtel in dertien dagen, over eene lengte van 3714 Rijnland-sche voeten.

Delen van pagina's 163 en 165 uit de Almanak voor Noord-Brabant voor het jaar 1831, inzake de Boxtelse papierfabriek: oprichting (1802) en verplaatsing (1819).

⁴⁶ De Noord-Brabander van 14 maart 1854.

ALMANAK

VOOR DE

PROVINCIE

Noord-Brabant,

VOOR HET JAAR

1831.

TE 'SHERTOGENBOSCH,
BIJ H. PALIER EN ZOON.

Uitsluitend Regt.

GESCHIEDKUNDIGE HERINNERINGEN

VAN

GEBEURTENISSEN,

VOORGEVALLEN IN DE

Provincie Noord-Brabant.

NEGENTIENDE EEUW.

1802 13 Jan. Te *Boxtel* de papier-fabriek opgerigt.

1819 Een departement tot Nut van 't Algemeen te 's *Hertogenbosch* opgerigt.

Aug. Verplaatsing der molens van de papier-fabriek te *Boxtel* in dertien dagen, over eene lengte van 3714 Rijnland-sche voeten.

Voorzijde van de Almanak voor de Provincie Noord-Brabant voor het jaar 1831 met onderaan delen van de tekst van de pagina's 163 en 165 inzake de Boxtelse papierfabriek.

Park Molenwijk historische plek in meerdere opzichten

Medio februari 1839 - Nederland is na de afscheiding van België in 1830 gedurende negen jaar in staat van oorlog - wordt voor een aanval van het Belgische leger gevreesd. In Boxtel wordt dan een twaalfstal redoutes of veldversterkingen aangelegd. Een daarvan komt te liggen aan de rand van het Molenwijkterrein. April 1839 volgt het **Verdrag van Londen** waarbij België definitief zelfstandig wordt. Tienduizenden militairen verlaten Brabant. De redoutes worden, op twee na, verwijderd. Een ervan ligt nu nog in park Molenwijk, nabij de spoorlijn Boxtel-'s-Hertogenbosch, die daar in de zestiger jaren van de negentiende eeuw wordt aangelegd. Vóór de redoute ligt een vijver. De heuvel is dermate met bomen en struiken begroeid dat de oorspronkelijke functie niet meer herkenbaar is. de heuvel is intussen in de volksmond bekend onder de naam **Heksenberg**. Vanaf midden jaren zestig van de negentiende eeuw wordt het terrein nabij de redoute, aan westelijke zijde begrensd door de aanleg van de spoorlijn Den Bosch-Boxtel.

Tegenwoordig is op de locatie waar ooit de eerste Boxtelse papierfabriek operationeel was een fraai wandelpark aanwezig met diverse sportfaciliteiten (voetbal, tennis, hockey), dierenpark **De Groene Warande** en **Restaurant Molenwijk** (oude naam Paviljoen Molenwijk) dat aan de rand van het Leysenvan is gelegen. Bij deze uitspanning, waarvan destijds **Nik van Hellemond** eigenaar is, wordt op zaterdag 4 augustus 1962, 's avonds om half negen door burgemeester **dr. M.A.M. van Helvoort** een midgetgolfbaan geopend. Deze blijft meerdere decennia in gebruik. De naam Molenwijk is gebleven. Een deel van het Leysenvan is gedurende ruim vier decennia in gebruik als openluchtzwembad en fungeert thans als fraaie waterpartij aan de rand van het park en wordt in de winter bij voldoende vorst gebruikt om te schaatsen.

Genoemde faciliteiten worden gerealiseerd begin dertiger jaren der twintigste eeuw. Dinsdag 15 augustus 1933 opent burgemeester **Frans van Beek** om 16.00 uur *De Boxtelse bad- en zweminrichting Molenwijk*, die tien dagen eerder voor het publiek is opengesteld. 's Avonds geeft de **R.K. Gildenbondsharmonie** een feestelijk concert op de Markt. Kort erna, op zondagmiddag 17 september dat jaar opent wethouder **Van Susante** het nieuwe gemeentelijke sportpark op die locatie. De sportfaciliteiten blijven en breiden zich uit. Zo wordt door de, in 1933 opgerichte, Boxtelse **Wielerclub Rapide**, in 1934 op het terrein waar thans **Mixed Hockeyclub MEP** haar velden heeft, een wielerbaan aangelegd. Eerst nog met een lemen ondergrond, doch al snel voorzien van een heuse houten ondergrond. De baan zal bestaan tot 1941. In 1956 komt zelfs het Nederlands elftal in het park op het terrein van voetbalclub **ODC (Overwinning Door Combinatie**, opgericht in 1925) trainen. ODC houdt er een

nieuw trainingsveld met verlichtingsmasten en een trapmuurtje aan over. Dat muurtje heeft intussen bijna de status van monument verworven. De verlichtingsmasten zijn intussen verangen door modernere exemplaren.

*Bericht in De Waarheid van woensdag 22 augustus 1956.
Het Nederlands elftal komt naar Boxtel om te trainen.*

Het zwembad gaat in 1976 definitief ter ziele nadat herhaalde problemen met de waterkwaliteit onoplosbaar blijken.

De papierschepper

Is er dan niets meer - behalve de naam van het park - dat herinnert aan de eerste papierfabriek van Boxtel die eertijds een uitstekend product leverde en de grootste werkverschaffer in Boxtel was? Jarenlang is dat inderdaad het geval. **Probusclub Boxtel** (vriendenclub van postactieve mensen), die haar honk in Restaurant Molenwijk heeft, viert in 2009 haar tweede lustrum oftewel het tienjarig bestaan. Bij die gelegenheid verschijnt het fraaie boek *Molenwijk, een bijzondere plek* samengesteld door Probusleden **Roger van Laere**, auteur en **Piet van Oers**, fotograaf. Daarin wordt ook aandacht geschonken aan de papierfabriek. Alsof dat nog niet genoeg is, volgt één jaar later, om precies te zijn op woensdag 15 september 2010, de onthulling door burgemeester **Frank van Beers** van het bronzen beeldje *De Papierschepper*, gemaakt door de Essche kunstenaar **Jan Snellaars** en geschonken door genoemde Probusclub. Het staat op het gazon nabij restaurant en Leysenvan.

Tweemaal De Papierschepper in park Molenwijk: in close up en met een blik op de omgeving nabij paviljoen Molenwijk met een doorkijkje richting Leysenvan, het voormalige zwembad. (foto's: Ruud van Nooijen)

maten/gewichten:

- Rijnlandse voet = 0,3140 m; Rijnlandse duim = 2,61 cm
- Oud-Nederlands pond = 480 gram (Latijn = libra, afk. lb)

De titel van dit artikel vormt een variant op een oud liedje:

'Karretjen op den zandweg reed' (eigenlijke titel: 'Twee voerlui')

Twee Voerlui

*Een karretjen op den Zandweg reed;
De maan scheen helder, de weg was breed,
Het paardje liep met lusten
(‘k Wed, dat het zelf zijn weg wel vindt);
De voerman leî te rusten....
Ik wensch je wèl-thuis, mê-vrind!*

*Een karretje reed langs Berg en Dal;
De nacht was donker, de weg was smal,
Het paard liep als met vleugels
(De sneeuwjacht zweept zijn oogen blind);
De voerman houdt de teugels....
Ik wensch je wèl-thuis, mê-vrind!*

*Eén karretje keert behouden weêr;
Het ànder heeft geen voerman meer; -
Waar mag hij zijn gebleven?
‘k Wed-dat je’em op den Zandweg vindt
Of mogelijk wel daarnéven....
Hij komt niet weêr thuis, die vrind!*

duur: ca. 01:10

Muziek èn tekst van dit liefelijke wijsje - met een overigens minder vrolijke tekst - is afkomstig twee Amsterdamse artsen, beiden verbonden aan o.a. de **Maatschappij ter Bevordering der Toonkunst**.

Joannes Josephus Viotta

De muziek wordt geschreven door **Joannes Josephus Viotta**, zoon van een Italiaanse koopman, geboren te Amsterdam 14 januari 1814, aldaar overleden 6 februari 1859. Hij is als repetitor verbonden aan de **Mij. ter Bevordering der Toonkunst**.

Jan Pieter Heije

De tekst komt van **Jan Pieter Heije**, geboren te Amsterdam 1 maart 1809, aldaar overleden 24 februari 1876. Hij zet zich onder meer in voor de dichtkunst en muziek. Hij is lid van het hoofdbestuur van de **Mij. ter Bevordering der Toonkunst**.

J.P. Heije

J.J. Viotta

Boek waarin ook de Boxelse papierfabriek voorkomt:

De geschiedenis der Nederlandse Papierindustrie II: De papiermolens in de provincies Zuid-Holland, alsmede in Zeeland, Utrecht, Noord-Brabant, Groningen, Friesland en Drenthe (Ooievaar), Henk Voorn, Drukkerij Meijer N.V. te Wormerveer, 1973. Opdrachtgever: Stichting onderzoek van de Geschiedenis der Nederlandse papierindustrie.

Bronnen:

Historische kranten Koninklijke Bibliotheek (Delpher)

- Amsterdamsche Courant 19 augustus 1809
- Rotterdamsche Courant 4 juni 1811
- Bredasche Courant, 2 oktober 1819
- Nederlandsche Staatscourant, 2 oktober 1819

- Nederlandsche Staatscourant, zaterdag 17 juli 1830
- Algemeen Handelsblad, dinsdag 29 maart 1836
- Overijsselsche Courant, dinsdag 31 augustus 1819
- Arnhemsche Courant, 17 maart 1836
- Nieuwe Tilburgsche Courant, donderdag 17 augustus 1933; maandag 18 september 1933.
- De Noord-Brabander, 8 maart 1836
- Middelburgsche Courant, 4 oktober 1819
- Goessche Courant, 4 oktober 1819
- De Waarheid, woensdag 22 augustus 1956

- Genealogieonline.nl kwartierstaat Ooyevaar 14919
- Aardrijkskundig Woordenboek van Van der Aa, 1841
- Economische bedrijvigheid in transitie, Boxtel in de 19e en 20e eeuw, J.A. Pel.
- Baanderheren, boeren & burgers, Jean Coenen.
- Historische beschrijving van de Meierij, A.C. Brock, Sint-Oedenrode.
- Leve de koning! Lodewijk Napoleon op reis door Brabant en Zeeland, Hans van den Eeden.
- Molenwijk, een bijzondere plek, Roger van Laere, auteur; Piet van Oers, fotograaf, 2009.
- BHIC 's-Hertogenbosch, toegangsnummer 7690, inventarisnummer 84. Schepenprotocollen Erp 1798-1804.
- BHIC 's-Hertogenbosch, toegangsnummer 9, inventarisnummer 40: Archief van de Raad en Rentmeester Generaal der Domeinen. Folio 20 verso; folio 15 verso; folio 82.
- BHIC 's-Hertogenbosch, toegangsnummer 808: Collectie Welsch-Velsen.
- Detail kaart van 3 maart 2801 door landeters Fr. Beijerinck en B. Wisboom, collectie Universiteit van Leiden.
- Brabants Centrum, donderdag 2 augustus 2012, rubriek Terloops, blz. 5.
- Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890, deel II, W. Lintsen.
- Almanak voor de Provincie Noord-Brabant voor het jaar 1831.
- Rapport van 28-6-1808 aan Zijne Majesteit de Koning van Holland betreffende de Openbare Tentoonstelling van de voortbrengselen der Volksvlijt en toewijzing der Eerprijzen, ter Koninklijke Staatsdrukkerij.

